

८५२

लूगोणविधानां
भूषणतत्त्वो.

THE DEPARTMENT OF PUBLIC INSTRUCTION, BOMBAY.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART I.

BY

T. C. HOPE. C. S.

LATE EDUCATIONAL INSPECTOR N. D.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED.

BY

THE GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

50,000 Copies.

---

*Registered for Copy-Right under Government of
India's Act XXV. of 1867.*

BOMBAY :

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1875.

(All rights reserved.)

Price 3½ Annas.

me

BOMBAY.

PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS BY THE
PROPRIETOR ATMAJAM KANODA.

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

આ

ટી. સી. હોપ.

માન્ય એગ્રીકલ્ચર ઈન્સપેક્ટર ઉત્તર ભાગ એઓએ અવલ રચ્યો હતો

તે

ગુજરાતી વાંચકોને માટે એગ્રીકલ્ચર ડિપાર્ટમેન્ટ એઓએ સુધારા વધારા તૈયાર કર્યો

૫૦,૦૦૦ પ્રા.

આ પુસ્તકની પ્રાથમિક સન ૧૮૬૭ના ૨૫ મા આર્ટ મુદ્રણ નોંધેલા છે.

મુંબઈ.

ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ દ્વારા છપાવેલું.

ઈ. સ. ૧૮૭૫.

આ પુસ્તકસંપ્રદાઈ સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલા છે.

ક્રીમત સાડાત્રણ આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૮૫૬

મુંબઈ.

જલુપત કૃષ્ણજીના જાવખાનાના માલિક આત્મારામ
કાન્હોજાએ છપાવી.

મસ્તાવના.

આજ પર્વત સરકારી ગૂજરાતી નિશાળોમાં હોપકૃત ભૂગો-
ળવિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની વ્ય-
વસ્થામાં અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થવાથી,
નવું વસ્તીપત્રક બનવાથી, નવાં ધોરણો ઠરવાથી, તથા ખીજાં
કારણોથી એમાં ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જણાઈ.
એ સુધારો વધારો નવા વસ્તીપત્રકપ્રમાણે તથા ડેપુટી ઇ-
ન્સ્પેક્ટરો વગેરેની મદદથી કેળવણીખાતાના ઉપરી મહેરબાન
આતશીલ્લ સહિએ કર્યો છે. ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની રીત
વિષે પેહેલી આવૃત્તિમાં જે સૂચના હતી તેમાં પણ નવા ધોરણો
પ્રમાણે હાલના સમયને અનુસરી વધારો ઘટારો મહેરબાન
એન્કુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ડાક્ટર પુલર સહિબના હુકમ મુજબ
કરવામાં આવ્યો છે. ભાષાને માટે અને શબ્દોમાં સહજ
ફેરફાર કર્યો છે તેની જવાબદારી મારે શીર છે.

મહીપતરામ રૂપરામ.

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એન્કુકેશનલ

ડીપાર્ટમેન્ટ.

અનુક્રમણિકા.

—000—

મકરણ ૧ લું.

૫૪.

પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે.	૧
ખંડો અને મહાસાગરો.	૪

મકરણ ૨ નું.

મુંબઈ ઈલાકો (પ્રેસિડેન્સી).	૬
---------------------------------------	---

મકરણ ૩ નું.

સિંધ.	૧૫
---------------	----

મકરણ ૪ થું.

કચ્છ.	૧૮
---------------	----

મકરણ ૫ મું.

ગુજરાત ભાગ ૧ લો.	૨૨
સુરતજિલ્લો.	૨૪
ભરૂચજિલ્લો.	૨૯
ખેડાજિલ્લો.	૩૩
પંચમહાલ.	૩૯
અમદાવાદજિલ્લો.	૪૧

મકરણ ૬ ઠું.

ગુજરાત ભાગ ૨ નો.	૫૧
--------------------------	----

કાઠિયાવાડ એજન્સિ.	૫૧
પાલણપુર એજન્સિ.	૬૦
મહીકાંઠા એજન્સિ.	૬૩
રેવાકાંઠા એજન્સિ.	૬૬
ગાયકવાડ મંરથાન.	૬૬
સૂરત એજન્સિ.	૭૧

મકરણ ૭ મું.

દક્ષિણ.	૭૩
-----------------	----

મકરણ ૮ મું.

કોંકણ.	૭૯
----------------	----

મકરણ ૯ મું.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રદેશ અને ઉત્તર કાનડા.	૮૨
---	----

ભૂગોળવિદ્યા ભળવા વિષે.

મહેતાજીને સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શિખવવી.

૧. નિશાળમાં જે ટુકાણે છોકરા એમતા હોય, તે જગ્યાના બોંય તળીઆનો નકસો છોકરાને પૂછી પૂછીને પાઠીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા મોટી છે, તેનો આ નાનો નકસો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાઠીઆ ઉપર તેનો નકસો જાણી જોઈને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાને પૂછવું કે, આ બરાબર છે ? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકસો સુધારવો, એટલે તેમના મનમાં બધી વાત બરોબર ઠસશે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકસો લાંબો કહાડવો. ને બીજી પાણુ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરાં બરાબર સમજે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થાય, ને વળી જે સમજતાં હોય, તે તેમનાં મનમાં બરાબર ચોંટ. ત્યાર પછી દિશાઓની સમજણ પાડવી, ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ થોડાં ઘર ને રસ્તા હોય, તેનો બને તેટલો નકસો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક ફૂળીઆનો નકસો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે બરાબર ઠસે, ત્યારે તે ભૂશી નાખીને તેવો પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની બીજી મોટી મોટી થોડી થોડી દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકસો તૈયાર કરવો. તે ગામને કોટ હોય તો તે પણુ લીંટીઓ દોરીને કહાડી બતાવવો. એ રીતે તે ગામનો નકસો બરાબર તે છોકરાના મનમાં ઠસે એટલે તે ભૂશી નાખીને બીજા નાનો કહાડવો; તેની વચ્ચમાં કાંઈ કહાડવું

નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે, તથા ખીજાં ફરતાં ગામ છોકરાને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા બતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં, ને ભેટલે ગાઉને છેટે હોય, તેના માપપ્રમાણે છેટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું, એટલે છોકરાંને સમજણ પડે કે, નકસામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોયછે તે ગાઉના માપપ્રમાણે છે, આશરે અમથું મૂકેલું નથી. એ રીતે આસપાસ ડુંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે ખીજું એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેનો નકસો પાટીઆઉપર એ રીતે તૈયાર કરી બતાવવો, ને એતી હુત્તર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક ખીજું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય તે શીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં ને પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણાં જોડીને આખા જિલ્લાનો કે એજન્ડિસનો નકસો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની ભેટલી ઝીણી હકીકત શીખવીએ તેટલી ખીજાં પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકસો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ ઝીણી વાતો પડતી મુકીને મોટી બાબતો લેવી. ખીજા જિલ્લા તથા એજન્ડિસનાં નામ, સીમા, નીપજ, હુત્તર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલુકાનાં નામ, મુખ્ય કરબા કે થોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ વગેરે માત્ર શિખવવા. ચોપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની જીણી બાબતો છે તે મુકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને માટે વાંકી મૂંકી લીંટીઓ દોરેછે, સરોવરને ઢેકાણે કુંડાણું કહાડે છે, ને ગામને માટે ટપકું કહાડેછે. એ રીતે ખીજા બાબતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાગળ પાટીઆ ઉપર ચીતરેલા નકસા ઉપરથી શીખવ્યા પછી વખતે વખતે છાપેલા નકસા દેખાડવા. એમ

કરીને સર્વે જિલ્લાને ઈલાકાનો એકઠો નકસો કહાડીને ગૂજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી આખી ગૂજરાતનું પુનરાવર્તન કરવું તેમાં આસપાસ અને અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, અખાત, નદીનાં મૂળ, મુખ, મોટાં શહેર, કસબા, દેશી રાજ્યો, નીપજ, રાજસીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, રીત-ભાત વગેરે ટૂંકામાં શીખવવાં. એ બખતે મુંબઈ ઈલાકાનો નકસો વાપરવો.

૩. ગૂજરાતની દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમાપરથી મુંબઈ ઈલાકાના ખીજા પ્રાંતોમાં ઊતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઈલાકો કે ખંડનો નકસો શીખવીને ખીજાનો આરંભ કરતી વેળા હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. અહિં ગૂજરાતનો નકસો શીખવ્યાપછી મુંબઈ ઈલાકાનો શીખવતી વખતે ગૂજરાતથી શરૂ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણે અને પૂર્વે આવેલા થાણા અને ખાનદેશ જિલ્લા શીખવવા ને ત્યારપછી તેઓને લગતા. એમ આખો મુંબઈ ઈલાકો નકસાવડે શીખવવો; પણ ગૂજરાતના જેટલી વિગત બતાવવી નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શહેરો, નીપજ, ઉદ્યોગાદિક મોટી બાબતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે મુંબઈ ઈલાકો થઈ રહ્યા પછી હિંદુસ્તાનનો નકસો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકસો શીખવતાં પહેલાં સરહદ સમજાવવી, પછી મોટા કુંગર, નદીઓ, ને શહેરો, એટલું બતાવીને છેલ્લે રાજકીય વિભાગ, હકીકત વગેરે સંક્ષેપમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિઆ, ખેટ વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ, ને મોઢે પણ ન કરાવવી.

૫. ચાદ રાખતું કે હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું.

જેમકે હિંદુસ્તાનનો નકસો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવીએ તેવારે, કુચ્છ, અને અંભાતનો અપ્પાત, અરબી મુદ્ર, પછી હિંદી મહાસાગર ઈત્યાદિ. તેમજ પહાડોમાં અરવલ્લી ને આબુ, વિંધ્યા, સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમ ધાર, પછી પૂર્વ ધાર, શિવાલિક ને હિમાલય.

૬. જડમૃદિરચનાની, કે ચૈતન્યમૃદિની, કે રાજ્ય, કે ઇતિહાસ સંબંધીની સંજાર વહેવાર કે ધંધો રોજગાર સંબંધીની હકીકતથી ભૂગોળના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો બોળે થોડો રાખવો. સહજ યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આવૃત્તિમાં એ અર્થ જોટલું જોઈએ તેટલું છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતાપ્રમાણે ઘટે એટલું એમાંથી શીખવવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ પુસ્તક બધું નિશાળીઆને મોઢે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી. ચોપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ. એમાંનું બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષેકરીને નીચલા ધોરણોમાં એમાંનો મોટો ભાગ પડતો મુકવો. ક્ષેત્રફળની, ગામની, વસ્તીની, વગેરે સંખ્યા આપણે તે અને ખીજી ઝીણી બાબતો ઊપલા ધોરણોને મારે છે. માત્ર છઠ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ માન હોવું જોઈએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી અને પ્રાંતથી ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઈએ તેમ ઓછી ખીના કહેવી; પાસે હોય તેવિષે પૂરું અને આધે જઈએ તેમ ઓછું કરતાં જવું. મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે મારે છાપમાં ત્રણ પ્રકારના અક્ષર રાખ્યાં છે—બાળબોધ, મોટા ગૂજરાતી અને નાના ગૂજરાતી. બાળબોધ અક્ષરમાં છે તે સુધયું નીચલા ધોરણોવાળા નિશાળીઆને મોઢે કરવાનું છે; મોટા ગૂજરાતી અક્ષર

૨માં છે તેનો સાર શીખવવો; અને ત્રીજા અક્ષરમાં છે તેમાંથી પાઠને સુરસ કરવાને જોઈએ એટલું થોડું ગરજ પડે તો લેવું. પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે શીખવવું. પરીક્ષકે પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળી આ પાસે નકસા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી કરાવવો. એથી ભૂગોળનું જ્ઞાન પાડું થશે, અને ભૂલાશે નહિ. છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાવરો કરાવવો, અને આગળ જતાં એમાં વધારો કરવો.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની સાબીતીઓ નીચે પ્રમાણે:—

૧ જે લોકો વહાણમાં બેસી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેછે, તેઓ જે જગ્યાથી નીકળ્યા હોયછે તેજ જગ્યાએ ફરીને આવેછે.

૨ જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડેછે, તે ગોળ હોયછે.

૩ જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવ તારો વધારે જોઈએ દેખાયછે.

૪ પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂર્ય મોડો* ઊગેછે.

૫ જેમ જેમ આપણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઈએ છીએ તેમ તેમ પ્રથમ તેનો નીચ્છો ભાગ દેખાતો બંધ થાયછે, પછી તેનો વચ્ચો ભાગ અને છેલ્લે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાયછે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારેછે ત્યારે તેના ઝડ, કૂનો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાયછે.

પૃથ્વીની સપાટીઉપર પાણી અને કોરી જમીન બે છે. જે

---

* મદાસમાં સૂર્ય ઊગેછે તેના કરતાં ગુબર્ધમાં અરધો કલાક મોડો ઊગેછે.

પૃથ્વીની સપાટીના ચાર મરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના લગભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીની કોરી જમીન છે.

(૨) દિશાઓ—

તે દિશામાં સૂર્ય ઊગે છે તેને પૂર્વ દિશા કહેછે.

તે દિશામાં સૂર્ય આથમેછે તેને પશ્ચિમ દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા ભણી મોહો કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અગ્નિકોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈરત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઈશાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(૩) ભૂગોળ વિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા.

ભૂગોળવેત્તા પૃથ્વીની સપાટીના બે મરખા ભાગ કરેછે. એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્ધ અને બીજાનું નામ પશ્ચિમ ગોળાર્ધ છે. આ બંને ગોળાર્ધમાં પાણીથી વીંટલાયલી ઘણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટો દ્વીપ છે). પૂર્વ ગોળાર્ધ માંહેલી જમીનને પૂર્વ મહાદ્વીપ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ માંહેલી જમીનને પશ્ચિમ મહાદ્વીપ કહેછે.

કોરીજમીન—જમીનના જે મોટા ભાગોમાં ઘણા દેશો આવેલા હોય તેઓને સંઢ કહેછે.

ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટલાયલા જમીનના ભાગને દ્વીપ કહેછે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણીથી તથા એક બા-

જુએ જમીનથી વીંટલાયલો હોય તેને દ્વીપકલ્પ એટલે લગભગ દ્વીપ કહેછે.

જે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને માંધેછે તેને સંયોગીભૂમિ કહેછે.

જમીનની જે અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને મૂશિર કહેછે.

જમીનનો ભાગ થોડો ઊંચો હોય તેને ડુંગર કહેછે, અને વિશેષ ઊંચા ભાગને પર્વત કહેછે. તળોએથી જોડાયેલા ડુંગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહેછે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને સીંળ કહેછે.

લગભગ સપાટ જમીનના વિસ્તરેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહેછે.

પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચપ્રદેશ કહેછે.

જે ઊંચા જગ્યાએથી જુદી જુદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને જલ્લાશય પ્રદેશ કહેછે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના આરા પાણીના પાંચ ભાગ કર્યા છે. તેમાંના દરેકને મહાસાગર કહેછે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહેછે તે મહાસાગર કરતાં નાનો હોયછે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના કાંટાને અસ્થાત કહેછે.

પહોળા મોડાના અખાતને ઉપસાગર કહેછે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુની કહેછે.

જમીનથી વીંટલાયેલા પાણીના ભાગને સરોવર કહેછે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઠળવી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળેછે તેને નદી કહેછે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળેછે તે જગ્યાને તેનું મૂળ અને
જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળેછે તે જગ્યાને તેનું મુખ કહેછે.

જે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળે છે તેને સંગમ કહેછે.

સમુદ્રને મળતા પહેલાં ભરતીનું પાણી માંહે આવે એવું જે
નદીનું મુખ પહોંચું હોયછે તેને સાઠી કહેછે.

૪ જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ.

જમીન પૂર્વ ગોળાર્ધમાં યૂરોપ, એશિયા, અને આફ્રિકા,
એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણે જોડાયલાછે. એ ત્રણ ખંડોને
કોઈવળા જૂનીમૃત્તિ કહેછે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ
એક ખીજના રહેવાશીઓને થોડા ઘણા માલુમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં અમેરિકા (ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા)
નામે એકજ ખંડ છે. એને કોઈવળા નવાંમૃત્તિ કહેછે, કેમકે ૯૦
સ. ૧૪૯૨ માં કોલંબસ નામે વહાણવટીએ તેનો શોધ કર્યો
ત્યાં સૂકી ઊપલા ત્રણ ખંડના લોકોને માલુમ નહોતો.

ઊપલા ચાર ખંડો સિવાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને આ-
સ્ટ્રેલિયા કહેછે. એની આસપાસના દ્વીપો તથા પાનિફિક
મહાસાગર માંહેલા નાના બેટો એમાં ઉમેરાંછે. એ દ્વીપો સ-
હિત આસ્ટ્રેલિયાને આસ્ટ્રેલિયા કહેછે.

એશિયાની પશ્ચિમે યુરોપ ખંડ છે.

યુરોપની દક્ષિણે આફ્રિકા ખંડ છે. યુરોપ અને આફ્રિ-
કાની વચ્ચે ભૂમધ્ય સમુદ્ર છે.

યુરોપ અને આફ્રિકાની પશ્ચિમે અમેરિકા ખંડ છે.

પાણી — પૃથ્વીના પૃથ્ઠ ઉપર પાંચ મહાસાગર છે.

* દરિઆનું પાણી વારં વારતી ચલેડેછે અને ઊતરેછે તેને ભરતી ઓટ કહેછે.

* દક્ષિણ ભૂમિ. † એની આસપાસ દેશો આવેલા છે.

૧. ઉત્તર ધ્રુવની આસપાસ ઉત્તર મહાસાગર છે.
૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસ દક્ષિણ મહાસાગર છે.
- ૩ એશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે પાસિફિક મહાસાગર છે.
૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યૂરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે આટલાન્ટિક મહાસાગર છે.
૫. એશિયાની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર છે.

---

* સૂર્યની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરે છે. જે કલ્પિત લીટીમાં પૃથ્વી ફરે છે તેને પૃથ્વીની ધરી કહે છે. એ ધરીના છેડાને ધ્રુવ કહે છે. ઉત્તર તરફના ધ્રુવને ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને દક્ષિણ ધ્રુવ કહે છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

મુંબઈ ઇલાકો (પ્રેસિડંસિ).

સામાન્યવર્ણન.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજુએ મુંબઈ ઇલાકાનો સ્થાનકો મૂલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મૈસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઇલાકાના સીમાડા સુધી એ ઇલાકાનો વિસ્તાર ૧૦૫૦ મૈલ છે.

એ ઇલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઈશાન દિશાએ બલુચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વ અને અગ્નિ બણી મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાડ, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકો અને મૈસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર છે.

હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કાંડાનો કે ભાગ એ ઇલાકામાં આવેલો છે. કાઠીઆવાડની એ પાસે આવેલા કચ્છના અને અંબાતના અખાતને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એકસરખો છે. ચોમાઝામિત્રાય બાકીના વખતમાં કાંડાપર આવેલી ધણીક ખાડીઓ કિનારાપર ફરનારાં વહાણોને બંદરની ગરજ સારી છે, પરંતુ વર્ષાઋતુમાં વહાણોનું રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ બંદર છે, એક મોટું મુંબઈનું બારે, ખીજું કરાંચીનું અને ત્રીજું કારવાડનું.

મુખ્ય પર્વતો -- સદ્યાદિ અથવા પશ્ચિમઘાટ ઉત્તર દક્ષિણ પડેલો છે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોંકણને જુદા પાડે છે. સાતપુઢા પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે. તે ઇંદોર અને આનંદેશ તાબાના મૂલકની વચ્ચે આવેલો છે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડે છે.

મુખ્ય નદીઓ—સિંધમાં સિંધુ, ગૂજરાતમાં સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, ખીમા, નિરા અને રુષ્ણા. કોકણની નદીઓ નાની છે. દરિઆથી ફેરલેક છે-
ટે તેઓમાં વહાણ જઈ શકે છે તે ઊપરાંત ઝાઝા ઉપયોગની નથી.

મુંબઈ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૮૧૮૫ ચોરસ મૈલ છે. એ-
માંનો $\frac{૩}{૪}$ ભાગ દેશી રાજ્યોનો છે. વસ્તીની કુલસંખ્યા ૨૫૬૨૪૯૯૬ છે તેમાંથી ૯૨૭૨૦૭૩ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસે છે. દેશી રાજ્યો મુંબઈ સરકારના હુકમ નીચે છે, અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે. એ પ્રકારનાં ધણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવે-
લી છે. થોડાંક સંસ્થાનો પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર કે જડજના ઉપરીપણા નીચે રાખેલાં છે.

ખાલસા મૂલકનો વહીવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા હ-
રાવ્યા છે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા કર્યા છે.

૨ રાજ્યરીતિ.

પોલિટિકલ એજન્સિઓ પોલિટિકલ એજન્ટના અધિકાર તળે રાખી છે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક બે કે વધારે આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટો છે. રાજ્ય રજવાડાઓમાં વાંધો પડે તેના ફેસલા કરવાનું અને તે-
મને એક એક જોડ લડતા તથા એક એકનો મૂલક હુટતા અટ-
કાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યું છે. કેટલીક એજ-
ન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજ્યો કિંવા દેશી ગૃ-
હસ્થોનું પંચ હરાવવામાં આવે છે. ખૂન, ચોરી, બાળહત્યા,
વગેરે મોટા ગુનાનો ઈતસાફ એ પંચ કરે છે.

એ પોલિટિકલ એજન્ટો રાજ્ય રજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ

કરેછે અને ગાયકવાડ અથવા ખીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરેછે. કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુંવર મૂકીને મરેછે ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લેછે અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળતી ચલાવી મરનાર દેવું સૂઝી ગયા હોય તો તે અદા કરેછે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૨) જિલ્લા. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેક્ટર કે માજિસ્ટ્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાખંદી વસૂલ કરેછે અને ખરચ થાય તે આપેછે. મુલ્કી, ફોજદારી, તથા લોકો-પયોગી હરેક ખીજાં કામપર તે નિમ્ના રાખેછે. ધાણું કરીને તેના હાથ નીચે એ ત્રણ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, એક ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર અને એક હજૂર ડેપુટી કલેક્ટર હોયછે. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરો અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટરને તાલુકાની દેખરેખ સોંપેછે અને હજૂર ડેપુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રહી તીજેરી વગેરેનું કામકાજ કરેછે. એ સર્વે અધિકારીઓ માજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ કરેછે. તેજિપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇન્જિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો માજિસ્ટ્રેટોને અને કલેક્ટરોને સહાય કરેછે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખૂન કરનારા, ચોર, વાટપાકુ, ધાડ પાડનાર વગેરેને ઝાલીને શિક્ષાને ઝાર માજિસ્ટ્રેટને હવાલે કરેછે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ ખોદવાનું, ધર્મશાળા બાંધવાનું વગેરે સરકારી ઇમારતોનું કામ ઇન્જિનીયર કરેછે. કલેક્ટર ખાતાના નોકરોની બેપરવાઈ કે ઠગાઈને લીધે રૈયતને સરકારના વાજખી હક કરતાં બરતી ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો દરેક બેઠૂતને કેટલી વિઘોડી ભરવાની છે તે સૌના દેખતાં ઠસવી આપેછે.

હરેક તાલુકામાં કલેક્ટરની વતી મામલતદાર રહેછે. જો પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીચે મહાલકરી કે થાણુદારને તેમાંનો ભાગ મળેછે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી ફોજદાર રહેછે.

હરેક જિલ્લાને માટે એક દિસ્ટ્રિક્ટ જડજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોયછે. જૂન કરનારા, ધાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત બનાવનારા, તથા ખીજ ભારે ગુના કરનારાઓને માજિસ્ટ્રેટ મોકલ્યા હોય તેઓનો એ જડજ ઈન-સાફ કરેછે. ભોંય, તથા ખીજ સ્થાવર મીલકત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મીલકત સંબંધીની ફરિઆદ પણ તેજ માંભળેછે. જડજને મદદ કરવાને આસિસ્ટન્ટ જડજ અને સુબાર્ડિનેટ જડજ રાખેલા છે. મોટાં નગરોમાં સ્માલકૉઝ કોર્ટ હોયછે. ત્યાંના જડજને નાની રકમના કજીઆ ચૂકવેછે. તેના ફે-મલાપર અપીલ નથી. પોસ્ટઆફિસનો અરસ થાય તેટલી પેદાશ ટપાલમાં આવતા જતા કાગળોપરથી ઊપજે તેવાં મોટાં ગામ કે કરખા કે શહેરોમાં ડેપુટી પોસ્ટમાસ્ટર નામે કારકુનો રાખ્યાછે. સરકારના તથા લોકોના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં ગરીબોને દવા કરવાને દાકતર રાખેલા છે. જરૂર જણાય તો માંદા માણુએ હોસ્પિતલમાં રાખી ઓઝડ કરેછે. જિલ્લાના મોટા કરખાઓમાં એજ કારણને માટે દવાખાનાં કર્યાં છે.

૩. મુંબઈ ઈલાકાના ભાગ.

મુંબઈ ઈલાકાના પાંચ ભાગ કર્યાં છે. ઉત્તરથી શરૂ કરતાં (૧) સિંધ, (૨) કચ્છ, (૩) ગૂજરાત, (૪) મહારાષ્ટ્ર, એમાં

દક્ષિણ અને કોકણ બે છે, (૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કાનડા.

એ ઇલાકાની રાજધાની મુંબઈ ખેટ છે. ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્તુગાલના રાજાએ ઇંગ્લાંડના બીજા ચાર્લસ રાજાને એ ખેટ કન્યાદાનમાં આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં ગોવા હજી પોર્તુગીઝ લોકને તાબે છે (ગોવાને તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભૂમિ છે). સૂરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે). અને કાઠીઆવાડની દક્ષિણે દિવ નામે નાનો ખેટ.

ગૂજરાતમાંનો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકનો ધણોખરો ભાગ ગાયકવાડ પાસેથી કરારને પેટ મળેલો છે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશો પેશ્વા પાસેથી સને ૧૮૧૮ માં જીતી લીધેલા છે. ઉત્તર કાનડા મદ્રાસ ઇલાકાનો ભાગ હતો, તેને સને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ ઇલાકામાં નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં સર ચાર્લ્સ નેપીયરે સિંધ દેશને ત્યાંના અમીરો પાસેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ એજન્સિ અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ સિંધ.

મુખ્ય શહેર.

૧. સિંધનો ઉપલોં સરહદનો મૂલક. જેકવાબાદ.

૨. શિકારપુર જિલ્લો. શિકારપુર.

૩. હૈદરાબાદ જિલ્લો. હૈદરાબાદ.

૪. કરાંચી જિલ્લો. કરાંચી.

૫. ધરપારકર. અમરકોટ.

૬. સ્વરપુર સંસ્થાન. સ્વરપુર.

૨ કચ્છદેશ. મૂજ.

૩. ગૂજરાત.

૧. સૂરત જિલ્લો.	સૂરત.
૨. મરુચ જિલ્લો.	મરુચ.
૩. સેડા જિલ્લો.	સેડા.
૪. પંચમહાલ.	ગોધરા અને દાહોદ.
૫. અમદાવાદ જિલ્લો.	અમદાવાદ.
૬. કાઠીઆવાડ એજન્સિ.	રાજકોટ.
૭. પાલણપુર એજન્સિ.	પાલણપુર અને ડીસા.
૮. મહીકાંઠા એજન્સિ.	સાદરા અને હડર.
૯. રેવાકાંઠા એજન્સિ.	નાંદોદ, ચારીઆ અને લુણાવાડા.
૧૦. ગાયકવાડનો મૂલક.	વડોદરા.
૧૧. સંભાત સંસ્થાન.	સંભાત.
૧૨. પંચમહાલ એજન્સિ.	નારુકોટ.
૧૩. સૂરત એજન્સિ.	વાંસદા, ધરમપુર, અને સચીન.

૪. મહારાષ્ટ્ર (મુંબઈએટ પાદ કરતાં)

(અ) કોકળ.

૧. થાણાજિલ્લો.	થાણા.
૨. જાબાસંસ્થાન.	જાબા.
૩. કોલાચાજિલ્લો.	અલીવાગ.
૪. જંજિરા સંસ્થાન.	જંજિરા.
૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.	રત્નાગિરિ.
૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.	સાવંતવાડી.

(બ) દક્ષિણપ્રાંત.

૧. સ્વાનદેશ જિલ્લો.	ધુલ્હિયા.
૨. સ્વાનદેશ એજન્સિ.	
૩. નાશક જિલ્લો.	નાશક.
૪. પેંઠ સંસ્થાન.	પેંઠ.

૫. અહમદનગર જિલ્લો.	અહમદનગર.
૬. પુણાજિલ્લો.	પુણા.
૭. સતારાજિલ્લો.	સતારા.
૮. સતારા જાગીર.	મોર, ફલટન, ઔંદ, જત.
૯. સોલાપુર જિલ્લો.	સોલાપુર.
૧૦. અકઠકોટ સંસ્થાન.	અકઠકોટ.

૫. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રદેશ અને ઉત્તર કાનડા.

૧. કલાડગી જિલ્લો.	કલાડગી.
૨. વેલગામ જિલ્લો.	વેલગામ.
૩. કોઝાપુર સંસ્થાન.	કોઝાપુર.
૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.	સાંગલી, જમલિંડી, મિરજ, ફુરું- દવાદ, મુધોલ અને કામદુર્ગ.
૫. ધારવાડ જિલ્લો.	ધારવાડ.
૬. સાવાના સંસ્થાન.	સાવનૂર.
૭. કાનડા જિલ્લો.	કારવાડ.

મિંચતા મર્યોપરિ અમલદારને રેવિન્યુ તથા પોલીસ કમિશનર કહેછે. ગૂજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનડાના ૧૮ જિલ્લાના બે ભાગ કર્યાછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ અને પીગ્નનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને રેવિન્યુ અને પોલીસ કમિશનર કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, ભરૂચ, સુરત, આનંદેશ, નાશિક, થાણા અને કોલાબા છે, તથા દક્ષિણ ભાગમાં અહમદનગર, પુણા, સતારા, રત્નાગિરિ, સોલાપુર, કલાડગી, વેલગામ, ધારવાડ અને કાનડા છે.

(૪) મુંબઈ શહેર અને વેટ. મુંબઈ બેઠ એકલાને જુદો

જિલ્લો ઠરાવ્યો છે અને તેથી તેને ઊપલા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ ખેટ સપાટ મેદાન છે તેની દરેક બાજુએ કેટલાક નીચા ડુંગરા આવેલાં છે. એ સપાટ મેદાન ૧૨ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ ખેટની પૂર્વે તથા એની અને કોકણના કિનારા બન્ને એનું બંદર છે. તેનો વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સૂધી છે. દરિયા અને પવનના પ્રપાટામાંથી એ બંદરનું રક્ષણ આસપાસ આવેલી જમીનથી થાય છે. દુનિયામાં સૌથી મોટામાં મોટાં બંદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો નિરંતર જથાબંધ રહે છે, ને દુનિયાના સ્વધના ભાગો તરફ આવળ કરે છે.

ખેટની જે બાજુએ બંદર છે તેજ બાજુએ કોટ છે તેમાં વેપારીઓ અને શાહુકારોની દુકાનો તથા રેવિન્યુ, ઇનસાફની કોર્ટો, પોસ્ટ આફીસ, તાર અને ખાખાં ખાતાંઓની આફીસો, ઘણાં મોટાં સરકારી મકાનો વગેરે છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે ક્લકતા અને મદ્રાસની રેલવેને મળે છે.

કોટ અને બહારકોટમળી મુંબઈ શહેરની વસ્તી ૬૪૪૪૦૫ માણસની છે. લંડન બાદ કરતાં ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યમાં તે મોટામાં મોટું શહેર છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગૂજરાતી ભાષાઓ બોલાય છે. પરંતુ વેપારને અર્થે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાંથી આવેલા લોકો ઇંગ્લેન્ડ, હિંદુસ્તાની વગેરે ભાષાઓ બોલે છે.

દરિયાના પાણીને આવતાં અટકાવ્યાથી અસલ કરતાં ખેટની જમીનમાં ઘણો વધારો થયેલો છે, અને રેલવે બાંધીને સાશી (થાણાજિલ્લામાં) ખેટ સાથે ઉત્તર ભાગ હાલમાં જોડી દીધેલો છે.

રંગારા, અમાર, કંસારા, તથા ખીજ કારીગરો પોતાનો હુ-
નર એ ખેટમાં કરેછે, પરંતુ સૌકરતાં વધારે મોટો ધંધો સૂતર
કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ ખેટમાં વરાળયંત્રથી
ચાલતાં કાંતવાનાં અને વણવાનાં કારખાનાં હાલમાં ૧૫ છે તે
વડે ૧૦૦૦૦ માણસોને રોજ મળેછે. વળી નાજિએરીનાં ઝાડ
ઉગાડી તેમાંથી તાડી કઢાડવાનો ધંધો ધણા લોક કરેછે.

ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. ભીંડી થાયછે, અને વ-
નસ્પતિ પણ મસ થાયછે. વિશેષે કરીને કુંગળી (કાંદા), દૂધી,
કોળું, કાકડી, વગેરે છે.

મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે. જમીનપરના અને સ્ટાં-
પના કર વસૂલ કરવામાટે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે એક કલેક્ટર રાખે-
લો છે, અને વહાણેથી જ માલ આવેછે તે ઉપર દાણુ ઠરાવુંછે
તે વસૂલ કરવા માટે કમિશનર નીમેલોછે.

મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈશહેરના રહેવાસીઓના ક-
જીઆ ચૂકવવા તથા જિલ્લાના જડને અને માજિસ્ટ્રેટોનાં કામ
ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમજી ભૂત સુધારવી, અને તેઓના
ઈનસાફ્ટિપર અપીલ સાંભળવી એ તેનું કામ છે.

(૫) મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગળોટો આવે તેના
રક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની વાયવ્ય દિશાએ એડનમાં એક
અંસ્થાન સરકારે કર્યુંછે. એ અંસ્થાન આશરે ૩૫ ચોરસ મૈલ છે
અને તેમાં ૨૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ધણા ખલાશી-
આ અને સિપાઈઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં આર-
બોની જંગલી જાતો વસેછે. એ દેશ ધણો ગરમ છે, અને
તેમાં ધણો વરસાદ પડતો નથી. વળી પેરિમ ખેટ ઇંગ્લેન્ડના
તાબામાં છે. એડનથી થોડા મૈલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જ-
વાના બારા આગળ એ ખેટ છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

સિંધ.

ખૈરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૭૧૭૫ ચોરસ મૈલ અને ૨૧૯૨૪૧૫ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તીમાંના ૩ મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલ્ચી ભાષા બોલાય છે.

એ દેશની દક્ષિણ કુચનું રાણુ અને અરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાજા અને મુલેમાન પર્યંત, ઉત્તરે બલુચિસ્તાન અને પંજાબ, અને પૂર્વે જમલમેરનું રાણુ અને રજપુતાનાનાં દેશી રાજ્યો છે.

એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ઘણો રસાળ અને સારો ખેડાયેલો છે. સિંધના હરકોઈ ભાગમાં વરસાદ થોડોજ વરસે છે, પરંતુ માર્ચથી ઓગસ્ટમાસ સૂધીમાં સિંધુનદીમાં રેલ આવે છે તેથી તેની આસપાસના મૂલકમાં પાણી ફરી વળે છે. વળી ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલી છે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરા છે તેમાં ભરવાડોનાં મેટાંને માફ ચારો ઊગે છે, અને પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણુ છે તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં ખેતી અને ચારો ચારો થાય છે, પરંતુ તેમાં વળી માટીનાં વાસણ, ચામડાંની વસ્તુઓ અને શેતરંજીઓ બને છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી, ધઉં, જવ, રૂ, જાંબાંથી તેલ પેદા થાય એવા પદાર્થો મુખ્ય છે.

હૈદરાબાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્લીસૂધી રેલવે જાય છે અને પંજાબમાં મુલતાનસૂધી સિંધુ નદીમાં આગબોટ ચાલે છે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે અને તેના પાંચ ભાગ ફરેલાછે તેમાં ત્રણ જિલ્લા છે તે મધ્યભાગે ઘણા રમણ છે. એ જિલ્લા શિકારપુર, હૈદરાબાદ, અને કરાંચી છે. હદ પાસેનો ઉપલા-ણાનો મૂલક, અને થરપારકર એ બે ભાગ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી સંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધનો ઉપરનો સરહદનો મૂલક એનું ક્ષેત્રફળ ૧૯૧૩ ચોરસ મૈલ તથા ૮૯૯૮૫ માણસની વસ્તી છે. એના ત્રણ તાલુકા કર્યાં છે. એ મૂલકની પશ્ચિમે તથા વામવ્ય કોણમાં ખિસાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુનદી અને દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે.

એ મૂલક ધણું કરીને સપાટ છે, અને ઉત્તરની ભૂમિ વેરાત છે; પરંતુ જ્યારે પાણી પાયછે ત્યારે બીજા ભાગોમાં ખેતી થાયછે.

મુખ્ય નિકાસ જુવાર, બાજરી અને ઘઉં છે; વળી તલ, દોલેલી વગેરે થોડાંક થાયછે; નહેરો વડે જે જમીનમાં પાણી પાયછે તેમાં જુવાર અને બાજરી પાકેછે, અને જે ભૂમિ પૂરવું પાણી પીએછે તેમાં ઘઉં પાકેછે.

જેકબાબાદ માત્ર મોટું શહેર છે તેમાં ૫૨૦૫ માણસ વસેછે.

(૨) શિકારપુર—એની ઉત્તરે સિંધનો ઊપલો સરહદનો મૂલક અને લાવલપુર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કોહિસતાનના પશ્ચિમ ડુંગરા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો અને પૂર્વે લાવલપુર અને જસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે તેમનું ક્ષેત્રફળ ૮૮૦૯ ચોરસ મૈલ અને ૭૭૬૨૨૭ માણસની વસ્તી છે.

એ જિલ્લો સપાટ છે અને એમાં પૂર આવેછે. ખરિફાકામાં ડાંગર અને જુવાર અને રવિપાકમાં ઘઉં અને ચણા છે. હુનર ઘણો ચાલતો નથી. ખાદી, હાથીદાંતનાં રમણાં, અને માટીનાં વાસણ માત્ર થાયછે.

વેપારને માટે બે શહેર પ્રખ્યાત છે, શિકારપુર, અને પહેલાં ખોરાસાનની લાગણ કહેતા અને સફર સિંધુનદીને કાંઠે ખુલત ઘાટના વેપારનું સ્થળ છે.

(૩) હૈદરાબાદ—એનું ક્ષેત્રફળ ૯૬૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૭૨૧૯૪૭ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ખીરખાસિ મુરાદનું સંસ્થાન, પૂર્વે થર પારકર સંસ્થાનો, દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો અને પશ્ચિમે સિંધુનદી છે.

એ જિલ્લો સપાટ છે, અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ઊબઠ ભૂમિ છે.

કારિગીરીને માટે સિંધમાં પ્રખ્યાત સ્થળ હૈદરાબાદ જિલ્લો છે. એની શેતરંજ, રેશમી અને સતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને ચામડાંની વસ્તુઓ વખણાયછે.

ખેતીની પેદાશમાં (ખરીફ પાકમાં) ડાંગર, જુવાર, અને ૩ તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં અને તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે, પરંતુ માત્ર હૈદરાવાદ મોટું શહેર છે તેમાં ૪૧૧૫૨ માણસની વસ્તી છે.

(૪) કરાંચી. — એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૦૮૯ ચોરસ મૈલ તથા ૪૨૩૪૮૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે.

એ જિલ્લાની પશ્ચિમે ખિસાતના ખાનનો મુલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુનદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે.

એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંડાનો ખડખડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવે છે; બીજો મધ્યમાં સિંધુના કાંડાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવા થયેલો ખેટ; ત્યાંની હવા ભેજવાળી અને રેણી છે.

એમાં સૂતરાઈ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને કામળા બને છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (ખરીફ પાકમાં) તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં, દીવેલી અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર અને બાજરી કરાંચીથી મુખર્ધ ઇલાકાના બીજા ભાગો ખાતે ચલુડે છે; અને ઘઉં તથા અન્ય જાતનાં તેલકાદવાનાં બીજાં ઇલાકાં મોકલવામાં આવે છે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાય છે. વળી થોડું ૩, અને ગળી થાય છે.

કરાંચીમાં ઘણી વસ્તી છે. એ મોટું બંદર છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો સહીસલામત રહી શકે છે. એમાં એક સરકારી હાઈસ્કુલ છે.

(૫) થર પારકર — એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૭૨૯ ચોરસ મૈલ અને ૧૮૦૭૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે.

એ મુલકની દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે હૈદરાવાદ જિલ્લો, ઉત્તરે ખેરપુર સંસ્થાન અને પૂર્વે રજપુતાનાનું દેશી રાજ્ય છે.

એ મુલકના ત્રણ ભાગ કચ્છ છે. પશ્ચિમે પૂર્વ નળનું રેતીનું મેદાન છે તેમાં કેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે; અને અગ્નિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં ખેટ જેવો છે. એ મુલકમાં વરસાદ થોડોજ આવે છે, અને થરરણ તથા પારકરમાં પાણીની બહુ તંગી છે.

એમાં ધાબળી, શેતરંજી, અને ચામડાંની વસ્તુઓ બને છે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા, અને બાજરી છે. વળી ઘઉં, જુવાર, ૩ અને જવ થાય છે.

મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) સૈયરપુર સંસ્થાન — એ સિંધની ઈશાન કોણમાં છે અને મીરઅલિ મુરાદના તાબામાં છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

કચ્છ*.

આ મુજબ કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કોણમાં છે. એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને અગ્નિકોણમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈરત્ય કોણમાં કચ્છનો અખાત અને અરબીસમુદ્ર, અને વાયવ્ય કોણમાં સિંધુ નદીની પૂર્વશાખા કોરી છે.

રણની પેલીમર ઉત્તરમાં થળ કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કોણમાં સિંધેશ છે. એ રણ મોટું રતીનું મેદાન છે તે ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોયછે, ત્યારે કચ્છ જાણે ખેટ હોય તેમ દેખાયછે.

કચ્છની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ તથા વધારે માં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે, પરંતુ એક સ્થળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮૭૮ ગામ તથા ૪૮૭૩૦૫ માણસની વસ્તી છે.

દક્ષિણ કાંઠો તદ્દન સપાટ છે અને ભૂમિ રસાય છે. બાકીની સર્વે દિશામાં ડુંગરા અને પથ્થરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડુંગરાની હાર ત્રણ છે. તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાયછે. ઉત્તર ધાર નામે હાર ઉત્તરમાં છે; કાળો, રાયમલરો, ખડીર, લાક્કી, ધોળો, નીલવો અને મોણવો એ સર્વે ડુંગરા એમાં છે. તેઓ પચ્છમ, ખડીર, અને માંચલ ખેટોમાં થઈ ચોરાડ કે ચોરવાડ સૂધી જાયછે. ખીજી હાર મધ્યધાર છે, તેમાં આરો, કરોકાસમ, ધીણોધર, હવાય વગેરે ડુંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક

* કચ્છ દેશના ભૂગોળની જીણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સારૂ લખીછે. મૂળરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં જીણી બાબતો મકી દબો. માત્ર સીરા, નગરોનું સહુ જ્ઞાન, મુખ્ય ડુંગરો તથા થોડી હકીકત રીખવવી.

કુચ્છની ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. ચાડવા નામે ત્રીજી હાર ભૂજની દક્ષિણ પૂર્વપશ્ચિમ જાય છે, તેમાં ચિત્રાણો, રોહાની, નનામો, ચાડવા, ખાત્રોડ વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર થોડી ઘણી તૂટક છે. એમાંના કાળો નામે ડુંગરનું શિખર કુચ્છમાં સર્વથી જાણ્યું છે. મધ્ય ધાર માંહેલા પહાડોમાં ધીણોધર સર્વથી જાણ્યો છે. તેનું શિખર ૧૨૬૮ ફૂટ જાણ્યું છે. ચાડવાહાર માંહેલા પહાડોમાં નનામો ઝોથી જાણ્યો છે. તેનું શિખર ૧૪૨૪.૫૮ જાણ્યું છે.

નદીઓ એમાં એકે નદી નથી, પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેણ છે તેઓ સોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહે છે. ઊનાયામાં માત્ર છેટેછેટે આબોચીઆમાં પાણી ભરાઈ રહે છે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેણ જાણવા લાયક છે. નાગમયી નામે વહેળો ખેડાપાસે ચાડવાપર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નદી નાળ આગળ કુચ્છના આપાતમાં ભળે છે. દેશલપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ રૂકમાવતી નામે વહેળો માંડવીની નાળમાં ભળે છે, અને ખારી નામે વહેળો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે મુમરાઝરની પાસે રણમાં ભળે છે. એ વહેળાઓમાં આખું વર્ષ પાણી રહે છે.

એ દેશનાં ઝોળ પરગણાં કરેલાં છે તે નીચે પ્રમાણે:— પાબર, મીઆળી, બક્તી, પચ્છમ, સઢીર, પ્રાંથલ, વાગડુ, અંજાર ચોવીસી, મુવડ ચોવીસી, હાલા ચોવીસી, કાંઠી, મોઢાસા, અબઢાસા, કંઢ, ગરહો અને માક.

મુખ્યશહેર—મૂજ એ મંવત ૧૬૦૫ માં રાવશ્રી જૈંગારજીએ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૩૭૮૨ માણસની વસ્તી છે. એ માંહેલી જોવા લાયક ઇમારતોમાં યૂરોપના મકાનોને ઘાટે હાલના રાજશ્રી માગમલજીએ નવો મહેલ બંધાવ્યો છે. તે મજબૂતાઈ

અને મૌદ્યમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ખીજું શહેર માંડવી બંદર છે. એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે તેમાં ૩૫૯૮૮ માણસની વસ્તી છે. વહાણોની મગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધાવી છે. મુંદરા, લક્ષપત, જસૌ અને તૂળા એ ચાર જાણવા લાયક બંદરો છે. મોટા કુરબામાં અંજાર, રાપર, મર્ચો, બેલા, નઝિયા, કઠોરા તેરા, સૂમરીરાંહા, મદ્રસર, કેગા, અને કંથકોટ છે. પાછલાં ચાર નગરો બહુજાતીનાં છે, અને તેમાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન દેરાં છે. કુચ્છ સિવાય રાવતા તાબામાં ઝોખામાં કુચ્છી ગઠ છે અને વવા-ણીઆતાં બંદરો, મોરખીતા ઝોખવાડાના, કાઠીઆવાડાના નવાનગરના અને સિંધના બસ્તાબંદરપર રાવનો હક પહોંચે છે. એક હાઈરક્લ, બે પહેલા વર્ગની અને એક ખીજ વર્ગની ઇંગ્લેન્ડ ને ગૂજરાતી જોડે શીખવવાની શાળા, એક સંસ્કૃત પાઠશાળા, એક અરખી અને ઉરદુ નિશાળ, અને ત્રણ કન્યાશાળા સહિત આખા કુચ્છ દેશમાં ૪૫ નિશાળો છે. એ સર્વેનો વહીવટ કરવાને એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ઠરાવ્યો છે.

રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યા છે. દરેક જિલ્લામાં મુનસિફ રહે છે. ભૂજમાં સુદર અદાલત છે તેના ઉપરીપણા નીચે એ મુનસિફો છે. સુદર અદાલતના ચૂકાદાની અપીલ રાવની હજૂરમાં થઈ શકે છે. કુચ્છના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે દિવાની અને ફોજદારી કામ ચાલે છે. એ સિવાય ભૂજમાં બાયાતોને માટે જોડેજ કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દિવાન તથા ત્રણ બાયાતો મળી ઈનસાફ કરે છે. દર પાંચ વર્ષે બધા બાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમે છે. બીજા ખાતાનો વહીવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરે છે, દેશની આવક અને ખરચ ઉપર તે દેખરેખ રાખે છે તથા જુદા જુદા ૨૭ મહાલોમાં મૂકેલા ધુમ્મો અને કારભારીઓ મારફત જમાખંધી

ઉધરાવેછે. એ સિવાય જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતા ઉપર તથા મોજણીખાતા ઉપર તે નજર રાખેછે. જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતાનો ઉપરી યુરોપીઅન અને મોજણીખાતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ ખાતું તથા મુંબાઈની વૈદ્યકશાળાના શાસ્ત્રીએટના હાથ નીચે એ દવાખાતાં અને સીતળાખાતું છે.

પોલિટિકલ એજન્ટ ભૂજમાં રહેછે. દેશની વ્યવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખેછે અને ઇંગ્લેન્ડને લાહેણી ખંડણી વસૂલ કરેછે. વળી એમાંનાનું ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર રહેછે.

મુખ્યનિકામ - બાજરી, જુવાર, મીઠું, મગ, મક, ઘઉં, રૂ, બિન, દીવેલી, રાઈ વગેરે. ઘોડા, ગાય, બગદ, ઊંટ, ઘી, તેલ વગેરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવેછે. ભૂજમાં સૂતર ઈ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. ભૂજનું કમળી અને હીરનું ભરત બહુ વખણાયછે. સોના રૂપાની નકસીદાર કારીગિરીઓ ઇંગ્લેન્ડ લોકોને પસંદ પડેછે, અને તેઓ ખરીદ કરેછે. ભાતાજીના મઠમાં ફટકડી અને થોડો સૂરોખાર જડે-છે. વળી એમા કોયલાની ખાણો છે, પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ જાતે જાડેજ રજપૂત છે, તેના ભાયાનો ઘણા છે અને તેના કુટુંબીમાં કેટલાક તો રાજા છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

ગુજરાત. ભાગ ૧ લો.

આ દેશનો કેટલોક ભાગ ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો ખાલસા છે, અને બાકીનો દેશી રાજ્યોનો છે. એ દેશી રાજ્યોનું વર્ણન ૬ થી પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મૂલકની વિગત લખીછે. એ મૂલકના પાંચ જિલ્લા કર્યા છે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે સૂરત જિલ્લો છે; તેની ઉત્તરે મરુચ જિલ્લો; ભરૂચની ઉત્તરે સેઠા જિલ્લો, અને પંચમહાલ; અને સૌથી ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો છે.

(૧) સૂરત જિલ્લો. — એ જિલ્લામાં આશરે ૧૫૮૮ ચોરસ મૈલ જોટલી જમીન છે, તથા ૭૩૦૯૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે કીમ નદી છે. એ નદીની પેલીમેર ભરૂચ જિલ્લો અને ગાયકવાડનો મૂલક છે. સૂરત જિલ્લાની પૂર્વે ગાયકવાડનો મૂલક, તથા વાંસદા અને ધરમપોરનાં રાજ્યો આવેલાં છે. દક્ષિણે દમણ ગંગા નદી છે; અને પશ્ચિમ દિશાએ સમરખી સમુદ્ર તથા અંબાતનો અખાત છે.

એ જિલ્લાના તાલુકા એક જથે નથી, ગાયકવાડનાં પરગણાં સાથે ભેળસેળ થઈ ગયાછે.

નદીનાળાંએ પાડેલાં કોતરો બાદ કરતાં બાકીની જમીન ઘણું કરીને સપાટ છે. પારનેરા અને ડુંગરી વિના જાણવા લાયક ખીજ ડુંગરો એ જિલ્લામાં નથી. પારડી તાલુકામાં થોડાક નાના ડુંગરા છે અને ઈશાનમાં માંડવી પરગણાનો કેટલોક ભાગ પહાડી છે.

પશ્ચિમકાંઠે ખાડીઓ બહુ છે. સોમાસા સિવાય બાકીનાં વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવન આવે છે.

મુખ્ય નદીઓ.— ૧. તાપી, ગૂજરાતમાં નર્મદામિવાય ખીણ બધી નદીઓથી મોટી છે. એ સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને સૂરત આગળ ઝરખી સમુદ્રને મળેછે. ૨. કીમ, રાજપીપળાના ડુંગરામાંથી નીકળીને અંકલેશ્વર તાલુકાની દક્ષિણે અને ઝોરપાડ પરગણાની ઉત્તરે થઈને ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૩ મીઠોઢા, ૪ પૂર્ણા, ૫ અંબિકા, ૬ પાર, ૭ કોલક વગેરે ખીણ નાની નદીઓ છે.

મુખ્યનિકાસ.— ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ કાંઠાપર અલેખાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ઘણા લોક કરેછે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જીવાર, રે, ઘઉં, કઠોળ તથા બાજરી; અને દક્ષિણમાં દીવેલી, નાળા, કોદરા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક ઊંકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક વગેરે થાયછે.

તાપી, પૂર્ણા વગેરે નદીઓ ઉપર રેલવેના પૂલ છે તે જોવા જવા છે. હાલ એ જિલ્લામાં રેલવે રેશન પંદર છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલુકા છે:—

૧. પારડી.	૫. ચારહોલી.
૨. વલસાડ.	૬. માંડવી.
૩. ચીકલી.	૭. ચોર્યાશી.
૪. જલ્લાપોર.	૮. ઝોરપાડ.

આ આઠ પરગણાંમાં ૮૫૬ ગામ અને લોકલક્ષ્ડના અરમથી આલતી ૨૭૪ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૧૪૧૪૧ નિશાળીઆ ભણેછે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને ફોજદાર છે.*

---

* આ તાલુકાઓ વિશેષ વર્ણન આગળ છે તે સૂરત જિલ્લાની નિશાળોમાં માત્ર થસાવજી ચોગ્ય છે. ખીણ નિશાળોમાં માત્ર એમાંનાં ત્રણ ગામ તે સાર જોઈએ.

૧. પારડી તાલૂકો.

એની ઉત્તર સીમાએ પારનદી છે, અને દક્ષિણે દમણ ગંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. એ પરગણામાં ૮૧ ગામ અને ૫૧૭૪૯ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ.— ૧. પાર. ૨. કોલક. ૩. દમણગંગા. એ ઊપરાંત કોથલ અને પરીઆલી નામે ખાડી છે.

મુખ્યગામ.— ૧. બાલઢાપારડી. ૨. બગવાડા. એ કોલક નદીને કાંઠે છે. ૩ કુંતા, બગવાડેથી એ ગાઉપર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઈન્સ્પેક્ટર રહે છે. હર વરસે કુંતાશ્વર મહાદેવની જાત્રા બરાય છે. એ મેળો ત્રણ માસ રહે છે અને તેમાં વેપારીઓનો બહુ માલ ખરે છે. ૪. ઉદવાડા, એમાં પારસીની જૂની અગીઆરી એટલે અગ્નિનું દેવલ છે. આતમની જાત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાય છે. ૫. કોલક, એ બંદર છે. ૬. ઉમરતાઢી, એ પણ બંદર છે.

દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા, અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલૂકામાં છે.

સૂરત જિલ્લામાં અને ગૂજરાત પ્રાંતમાં ઝોથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કોકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એની નૈરત્ય ખૂણાપર પોર્તુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે.

નિકાસ.— ડાંગર, કોદા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ચણા અને વાલ.

૨. વલસાડ તાલુકો.

એમાં ૭૮૨૦૭ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ.— ૧. ગણદેવીની સ્વાહી; એનું ખીચું નામ અંબિકા નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહેછે. ૨. કાવેરી; ૩. સરેરા, એ નૈઋત્ય કોણમાં વહેછે. ઉડાચ એ બીલોમોરા આગળ તેઓ કાવેરીને મળેછે. ૪. ઓરંગા, એ વલસાડની પાસે છે. ૫. પાર. એ સિવાય ચામ, કોલાઈ, ચાંકી વગેરે ખાડીઓ છે.

મુખ્યગામ.— ૧. વલસાડ. એમાં ૧૧૩૧૫ માણસની વસ્તી છે, મામલતદાર, અને સબાડિનેટ જડજની કચેરી તથા ગામ મુખ્યાર્થ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલસાડના સબાડિનેટજડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તેથી એમાં ધૂરને કે માંડવી છે. અનાજ, ગોળ અને સાગ આદિથી ચહેડેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલદારની કચેરી પણ એજ ગામમાં છે. ૨ છરવાડા માં મીઠું પાકેછે, અને તેને માટે ત્યાં એક સરકારી કારકુન રહેછે. એ સિવાય મદેલી, માલબેળ, ડહાચ, બીધરી, કોસંચા અને હરીઆ એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પારનદીપર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાયછે. આ તાલુકાના પારના મુંબઈ, સુરત વગેરે બંદરે સફર કરેછે.

હુરીઆ, વલસાડ, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાં છે, તેમાં વલસાડનું સ્ટેશન મોટું છે.

નિકાસ.— ડાંગર, કોદા, દીવેલી, નાગલી, ચેરડી, ચણા, અને વાલ.

૩ ચીકલી તાલુકો.

એમાં ૬૩ ગામ અને ૫૯૩૧૨ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ.— ૧. ઉત્તરમાં અંબિકા. ૨. ચીકલી પાસે વહે-
નારી કાવેરીનો વલસાડ તાલુકામાં અંબિકા જોડે મુંગમ થા-
યછે. ૩. સરેરા. ૪. ઓરંગા આ તાલુકાની દક્ષિણ સીમાએ
વહેછે.

મુખ્યગામ.— ચીકલી; વસ્તી ૩૧૭૮. એમાં મામલત-
દારની કચેરી છે; દેહેગામ, સેરગામ, આલીપોર વગેરે મોટાં
ગામ છે.

નિકાસ.— ઝાંગર, કોદા, અને દીવેલી.

૪. જલારપોર તાલુકો.

એમાં ૯૫ ગામ તથા ૭૦૧૧૨ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ.— ઉત્તરે પૂર્ણા નદી વહેછે. દક્ષિણે અંબિકા
છે. કનાઈ, છુટારા, કરકવા, બનેવ વગેરે ખાડીઓ છે.

મુખ્યગામ.— જલારપોર. એમાં ૨૦૯૧ માણસની વ-
સ્તી છે. એનાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં સરકારી નિ-
શાળ છે તેનો ખર્ચ ચલાવવાને રૂ. ૩૨૮૦ પટેલ ગોપાળજી
રતનજી વગેરેની મહેનતથી એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા.
મટવાડ, અચરામા, અમલસાડ, કછોલી, આટ, સરસાડ, અજગામ,
પનાર, સીસોદરા વગેરે મોટાં ગામ છે.

અમલસાડ અને નવસારી એ બે રેલવે સ્ટેશન એ તાલુ-
કામાં છે. નવસારીની પાસે અર્ધા ગાઉપર જલારપોર છે.
એ પરગણાની દક્ષિણે બીલીમોરા છે ત્યાંપણ રેલવેસ્ટેશન છે.

નિકાસ.— જીવાર, ઝાંગર, રૂ, તલ, અને શેરડી.

૫. બારડોલી તાલૂકો.

એમાં ૧૨૪ ગામ અને ૭૭૫૦૦ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ. — ૧. તાપી; ૨. મીઢોલા, એ નદીના ત્રણ ફાંટા છે. બુહારી ગામ આગળ પૂર્ણ નદી છે. અને તેની એક શાખા વાત્રોડ થઈને વેજને મળેછે.

મુખ્યગામ.— ૧. મીઢોલાને કાંઠે બારડોલી; વસ્તી ૪૨૨૯ માણસની. એ ગામ ગાયકવાડના બેંગલર પરગણાની હદમાં છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપીને કાંઠે કઢોદ. ૩. સરમોળ, ૪. ચાલોડ. ૫. મોતા; ૬. વરાડ. ૭. બુહારી, ૮. દેહેગામ, ૯. વાંકાનેર, ૧૦. કવાસ, વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલૂકો વધારે મોટો હોવાથી વાત્રોડમાં મહાલકરી અને શેજ-દારનાં થાણાં છે.

નિકાસ.— ડાંગર, જુવાર, ધાણ, કોદા, કપાસ અને શેરડી.

૬. માંડવી તાલૂકો.

એમાં ૧૬૯ ગામ અને ૪૮૩૬૭ માણસ છે.

માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં બીલ રાજ રહેતા. ત્યાર પછી ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઈ રાજકુમારનો અમલ થયો. સંવત ૧૮૯૮ માં હિંદોજસરકારની જપતી બેઠી અને પછી કેટલેક વર્ષે એ તાલૂકો ખાલસા થયો. એ તાલૂકામાં ધણા ડુંગરાછે; તેમાં દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે અને કેટલાક પાતલ ટપ્પામાં છે.

એ પરગણાના સાત ટપ્પા એટલે બાગ કર્યાછે તેમનાં નામ, માંડવી, ચઢુધાન, પાતલ, દેવગઢ, દઢવાડા, હવેલી, અને બારગામ.

નદીઓ.—દક્ષિણે તાપી નદી. ગ્રેહે, એ નદી રાજપીપ-જાના રૂડાપર્યંતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામપાસે થઈને વરેલી આગળ તાપીને મળેછે.

મુખ્ય ગામ.—માંડવી, એમાં ૪૨૯૬ માણસની વસ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. ચન્દ્રધાનમાં બાર બાર વરસે મોટી જત્રા ભરાય છે. ઘંટોલી અને તડકેશ્વર મોટાં ગામ છે.

નિકાસ.—કોદા, ઝાંગર, જીવાર, અને દીવેલી.

૭. ચોર્યાશ તાલુકો.

એ પરગણામાં સૂરત શહેર છે તેની વસ્તી બાદ કરતાં એ તાલુકાની વસ્તી ૪૮૪૩૫ માણસની છે. એ તાલુકાનાં ગામ ગાયકવાડ સરકાર તથા સચાણના નવાબના તાબાના મૂલકમાં વેરાતાં છે.

સૂરત શહેર એ તાપી નદીને કાંઠે છે. એમાં ૧૦૭૧૪૯ માણસ વસે છે. કલેક્ટર, જડજ, મુખાર્ડિનેટ જડજ, મામલતદાર વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. ગામ સુધરાઈ ખાતું તથા હાઈસ્કૂલ પણ છે. સૂરત શહેર આગળ મોટું બંદર હતું તેમાં વેપાર ધણો ચાલતો હતો. મંવત ૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી વેપારનું મથક મુંબઈ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારીગર લોકની રોજી તૂટવાથી શહેરને મોટો ધોક્કો પહોંચ્યો છે. એ શહેરનો મજબૂત કિલ્લો તાપીના કિનારા પર આવેલો છે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજા સુધી સારો રસ્તો બાંધેલો છે. સૂરતની પાસે તાપી નદીને સામે તારિ સંદિર છે. એ કસબામાં ૧૦૨૮૦ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. કતારગામ, માઠા, કુંભારીઆ, ડમરા એ મોટાં ગામ છે. જીઆબચુડોઆ નામે મી-ડબંદર છે ત્યાં સરકારકુન રહે છે.

સૂરત અને સચાન એ બે રેલવે સ્ટેશન છે.

નિકાસ.—૩ અને જીવાર.

૮. ઓરપાડ તાલૂકો.

એમાં ૧૨૦ ગામ તથા ૬૬૨૫૬ રહેવાસીઓ છે.

નદીઓ.— દક્ષિણુદદ ઉપર તાષી, અને ઉત્તરે કીમ. સીના નદી ભગવાદાંડી આગળ સમુદ્રને મળેછે. ઊનાળામાં તેમાંનું પાણી ધણું કરીને સૂકાઈ જાયછે. ઇચ્છાપોર અને ખીખં ગામો આગળ ખાડીઓ છે.

મુખ્ય ગામ.— ઓરપાડ. એ કરબાની વસ્તી ૪૦૦૧ માણસની છે. એમાં મામલનદારનું થાણું છે. કુડસદ, મગવાદાંડી, અઢાજન, સુંહાલી, અમરોલી, કાસાડ, અને વરાછા મોટાં ગામ છે. સરસનીપામે સિદ્ધનાથ મહાદેવની હરવર્ષે જત્રા ભરાયછે. મોરા ગામમાં કૂવાની જત્રા ભરાયછે.

અમરોલી, સાયણ અને કીમ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્ય નિકાસ.— જીવાર, રૂ અને ઘઉં.

મરુચ જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૩૬૩ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩૫૦૩૨૨ માણસ વસેછે.

એની હદ.— ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાયકવાડનો મુલક, દક્ષિણે કીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં ખંભાતનો અખ્તાત.

એ જિલ્લામાં ધણુંકરીને નર્મદાના મુખ આગળની રસાળ ભૂંઈ હોવાથી એતી સારી થાયછે, તેમ આડો પણ પુષ્કળ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલીછે. નર્મદા ઊપરાંત ઉત્તરમાં મહી અને દક્ષિણમાં કીમ છે.

ભરૂચ શહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ એતી છે. ભરૂચમાં સૂતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રહેંટીઆ છે, અને ખીખે વેપાર રોજગાર છે. એતીની મુખ્ય પે-

દાશ રૂ છે. એ સિવાય ચોમાસામાં જુવાર, ડાંગેર, બાજરી, તુવર અને મગ પાકેછે, અને શીઆખમાં ઘઉં, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી અને તમાકુ થાયછે.

આ નિહામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છે: --

૧. મરુચ.	૪. આમોદ.
૨. અંકેશ્વર.	૫. જંચુમર.
૩. વાગરા.	

આ પાંચ તાલુકામાં ૪૨૫ ગામ છે. એ ગામોમાં લોક-લફુંડને ખરચે ચાલતી ૧૯૬ નિશાળો છે, તેઓમાં ૭૪૩૦ નિ-શાળીઆ ભણેછે.*

૧ મરુચ.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં આ તાલુકામાં ૭૩૨૯૯ માણુમની વસ્તી, ૧૦૨ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે.

મુખ્યનદી. નર્મદા છે તે એ તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ધણી મોટી અને જાડી છે અને એ વડે બહોળો વેપાર ચાલે છે. સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળેછે.

તાલુકાનું મુખ્ય શહેર મરુચ છે તે નર્મદા નદીના કાંઠાપર છે. એમાં ૩૬૯૩૨ માણુમની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈપાનું છે. કલેક્ટર, ખાન વર્ગના મુખાર્ડિનેટ જડજ અને મામલત-દારની કચેરી એમાં છે. શુકલતીર્થ, સાહેશ્વર, નિકોરા, શાહુવાદ, સનોર, ટંકારીઆ, પારસેત અને અંકેશ્વર, એ મોટાં ગામ છે. ૯૨ વર્ષે શુકલતીર્થમાં જાત્રા ભરાયછે. ૯૨ ૧૯ વર્ષે તવરા અને ભાડખૂતની જાત્રા ભરાયછે.

---

* આ તાલુકાઓની વીગતવાર હકીકત આપી છે તે ભરૂચ નિહાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજા નિહામાં તે માત્ર એમાંના કરુબા કે મોટાં ગામ ને થોડો સાર શીખવાશે તે બસ થશે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, ચમારગામ અને પાલેજ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં ધંતુરીઆ અને કાસવા એ બે નાના બેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે. ધંતુરીઆમાં માણસ વસે છે.
મુખ્યનિકાસ ૩ અને જુવાર.

૨. અંકેશ્વર.

એ પરગણામાં ૧૦૨ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૬૭૭૪૩ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ ૧. કીમ, એ પરગણાની દક્ષિણ સીમાએ છે.

૨. ઝમરાવતી એ રાજપીપળામાંથી નીકળી માંડવા યુજ્યુર્ગ આગળ નર્મદાને મળે છે. વળી વંદ નામે એક ખાડી છે.

મુખ્યગામ ૧. અંકેશ્વર. એમાં મામલતદારની તથા ખીન્ન વર્ગના મુખાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં ૯૪૧૪ માણસની વસ્તી છે. ૨. હાંસોદ, એમાં ૪૧૫૨ માણસની વસ્તી તથા મહાલકરીની કચેરી છે. દીવા, માંડવા બુજુર્ગ, ફલાવ, કતપુર, અને સીસોદરા મોટાં ગામ છે.

મુખ્યનિકાસ—૩, જુવાર, અને ધાં.

૩. વાગરા.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૮૭૭૯ રહેવાસી છે. એમાં એકે નદી નથી, પરંતુ મૂસી નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરૂચને જુદા પાડે છે. વાગરામાં મામલતદારની તથા મુખાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે.

આ તાલુકાની પશ્ચિમે દેહેજવારા નામે મોટો કુસ્બો છે તે ખંદર છે. ગંધાર, વિલાયત, અને લક્ષીગામ એ મોટામાં મોટાં ગામ છે.

મુખ્યનિકાસ—૩, જુવાર, અને ધાં.

૪. આમોદ.

આ તાલુકામાં ૪૯ ગામ તથા ૪૦૨૬૦ માણસની વસ્તી છે. એ તાલુકાની ઉત્તરે ઢાઢર નદી વહે છે. એમાં આઢોડ, ગોષાઢ, રૂપારેલ વગેરે ખાડીઓ છે.

મુખ્યગામ—આમોદ, એમાં ૬૧૨૫ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ કસબા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. કેરવાઢા, મોટું ગામ છે તેનો ફેટલોક ભાગ તેના ઢાકોરને તામે છે. આ તાલુકાનું માતર નામે ગામ વાગરા તાલુકાની ૬૬માં આવેલું છે. સરમોળ, હસર, રોજા, ટંકારીઆ વગેરે મોટાં ગામ છે.

મુખ્યનિકાસ—૩, જુવાર, અને ઘઉં.

૫ જંબુસર.

આ તાલુકામાં ૮૩ ગામ તથા ૯૩૨૪૯ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ—૧ મહી, એ નદી માખવામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ઢાઢર પણ ખંભાતના અખાતને મળે છે.

મુખ્ય ગામ—જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા સબાડિનેટ જડજની કચેરી છે. સબાડિનેટ જડજનો અધિકાર આમોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૪૯૨૪ માણસની વસ્તી અને ગામ મુધરાઈ ખાતું છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ વેપારી છે.

જંબુસરથી આશરે નવમૈલને અંતરે ટંકારીઆ નામે ખંદર છે. એમાં ઢીક વેપાર ચાલે છે. ચંગામ એ પણ ખંદર છે. ગજેઢા, કાઘી, ચંઢચ, અને સારોદ એ મોટાં ગામ છે.

મુખ્ય નિકાસ—૩, ઘઉં, જુવાર, બાજરી અને ગળી. આમડી, માલપુરા, ડોળીઆ વગેરે ગામોમાં મીઠું પાડે છે.

લેડા જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૬૧ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૭૮૨૭૩૩ માણસની છે.

એની સીમા ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો, ગાયકવાડ અને મહીકાંઠા એજન્ડિસનો ફેટલોક મુલક, અને રેવાકાંઠા એજન્ડિસમાંનું વાડામિનોરનું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી આવી પંચમહાલ, ગાયકવાડનો મુલક તથા ભરૂચ જિલ્લાથી તેને જુદો પાડેછે; અને પશ્ચિમે અંભાતના નવાબનું રાજ્ય તથા અમદાવાદ જિલ્લો છે.

દેશ ચપટો અને ઝાડોથી ભરપૂર છે. એતી પણ સારી છે. ધશાન કાંણમાં એ કિંચિત ઊંચો છે, ત્યાં જમીન ઓછાં ઝાડવાળી અને ઓછી રસાય છે. દેશનું પાણી મુખ્યત્વે મહી તરફ વહેછે.

નદીઓ— ૧ મહી એ અંભાતના અખાતને મળેછે. ૨ શામ્રક, એ સાબરમતીને મળેછે. ૩ મેશ્વો એ વાત્રકને મળેછે. ૪ શેઠી, એ વાત્રકને મળેછે. ૫ મોહોર, એ શેઠીને મળેછે. ૬ સ્વારી, આ નદીનો માર્ગ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે છે.

મુખ્યઉદ્યોગ— એતી અને હુનર. બાજરી, કોદા, ડાંગેર, જુવાર, શેરડી, બાવટો, તમાકુ વગેરે પાકેછે. બાજરી અને તમાકુ પુષ્કળ પાકેછે, અને પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આણંદ અને નડીઆદ પરગણામાં સર્વે બાગાયત પાક થાયછે. કુપડવણમાં સાબુ અને કાચનાં કારખાનાં છે તથા નડીઆદમાં તમાકુનું કારખાનું છે.

નડીઆદમાં સરકારી હાઈસ્કૂલ તથા એડામાં પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે, અને કુપડવણમાં તથા

ઉમરેડમાં એકેક ખાખ વર્ગની આંગલોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. નડીઆદના દેશાઈ વેરીમાઈ અમળુમાઈ ઉરફે ભાઉ માટેએ મોટી ઉદારતાથી રૂ ૨૦૦૦) ખરચી નિશાળનું મકાન બંધાવી આપ્યું છે.

આ જિલ્લામાં આશરે હલકા દરજ્જાની બસે નિશાળો છે તેઓનું ખરચ લોકલ ફંડમાંથી કરવામાં આવે છે. એ નિશાળોમાં સુમારે ૧૪૦૦૦ છોકરા ભણે છે.

આ જિલ્લામાં થઈ પૂર્યથી પશ્ચિમમાં રેલવે જાય છે. અને તેની એક શાખા દક્ષિણથી ઉત્તરસૂધી એટલે આણંદથી ડાકોર સૂધી જાય છે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

૧. કપડવણજ.	૫. માતર.
૨. ઠાસરા.	૬. આણંદ.
૩. નડીઆદ.	૭. ચોરસદ.
૪. મહેમદાબાદ.	

આ તાલુકાઓમાં ૫૯૧ ગામો છે.*

૧ કપડવણજ

આ તાલુકામાં ૮૬ ગામ તથા ૮૬૭૪૨ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ.— ૧ મોહોર એ કપડવણજ તથા કુહલાલ પાસે વહે છે; ૨. શાવક, એ અપરજીના ગામ પાસે વહે છે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહે છે. ૩ શરાસી, એ નાની નદી કપડવણજ આગળ મોહોરને મળે છે.

મુખ્યગામ. — કપડવણજ, એમાં મામલતદાર તથા મ-

---

*આ તાલુકાઓની વધારે હકીકત આપી છે તે ખેડા જિલ્લાની નિશાળોને સાર છે. બીજા નિશાળોમાં માત્ર મોટા કસબા, કે બહુ મોટા ગામ તે થોડા સાર શીખવેલા.

બાડિનેટ જડજની કચેરી છે. એના કેટલાક રહેવાસીઓ ધણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૩૯૮૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં નિશાળનું મકાન બંધાવવા માટે શેઠ કેવળભાઈ તથા શેઠ નથુભાઈએ રૂ. ૭૦૦) ભર્યા હતા. ગામ સુધારાઈ પ્લાનું, પુસ્તક-શાળા, છોડીઓની નિશાળ, તથા દવાખાનું એ ગામમાં છે. એમાં કઠલાલ, છીપડી, તોરણા, લસુંદા અને આંબોલી વગેરે મોટાં ગામો છે. લસુંદામાં ઊના પાણીના કુંડ છે.

કપડવણજમાં કાચ અને સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ વસ્તુઓ મુંબઈ તથા ખીજાં સ્થળે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. એ બંને કારખાનામાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. સુધારો કરી હાથ બનેછે તેથી જમીન ખતનાં કામ અને સાબુ બનાવે તો ખપત વધે.

મુખ્ય નિકાસ—બાજરી અને કોદા.

૨ ઠાસરા તાલૂકો.

આ તાલૂકામાં ૧૦૦ ગામ તથા ૮૫૬૦૧ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ.— ૧ મહી એ તાલૂકાની ઉત્તરે છે. ૨. શેઠી આ તાલૂકાની ઉત્તરે આવેલા ડૂંગરામાંથી નીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ નદીઆદ તાલૂકામાંના અચરજનકોટ ગામ આગળ મોહોરને મળેછે. એ સિવાય ગઢતી વગેરે નાની નદીઓ છે.

મુખ્યગામ.— મોટામાં મોટું ગામ ઠાકોર છે, તેમાં ૭૭૪૦ માણસ વસેછે. એમાં રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા ગોમતી નામે તળાવ છે. દરેક પૂનેમે ધણા લોકો રણછોડજીના દર્શન કરવા જાયછે. આસો થ્રદ ૧૫ તથા આશાઠ થ્રદ ૨-

ની રથજત્રાએ આશરે લાખ માણુમ એકદું થાયછે. એમાં ગામ સુધરાઈ પ્તાવું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠામરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩૨૫૧ માણુમની છે. જનોડ, પઢાલ, કાલસર વગેરે મોટાં ગામ છે.

મુખ્ય નિકાસ.— બાજરી, ડાંગર, અને બાવટો.

૩ નડીઆદ તાલૂકો.

એમાં ૯૯ ગામ તથા ૧૫૧૪૮૩ માણુમની વસ્તી છે.

નદીઓ.— ૧ શેઢી, એ આ તાલૂકામાં થઈ એડા આગળ વાત્રકને મળેછે. ૨ મોહોર, એ કપડવણજ તાલૂકામાં થઈ અરજતપરકોટ આગળ શેઢીને મળેછે. ૩ લુણી એ કોટ આગળ શેઢીને મળેછે.

મુખ્ય ગામ.— નડીઆદ, એમાં ૨૪૫૫૧ માણુમની વસ્તી છે. એમાં મુબારિનેટ જડજ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાઈ પ્તાવું, છોડીઓની નિથાળ, પુસ્તકશાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. અલીના, ચુળેલ, મોહોલેલ, ઉત્તર-સંઢા, ચકલાસી (એમાં ૭૦૮૧ માણુમની વસ્તી છે), નરસંઢા, ઢમાળ, વગેરે મોટાં ગામ છે.

મહુધા અને કઠલાલ પાસે થઈ નડીઆદથી કપડવણજ જવાનો મોટો રસ્તો બાંધેલોછે.

આ તાલૂકાના વડતાલ ગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે.

મુખ્ય નિકાસ.— બાજરી, કોદ્રા, તમાકુ, શુરે, તલ, અને રૂ.

૪ મહેમદાવાદ તાલૂકો.

આ તાલૂકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૫૭૫૩ માણસની વસ્તી છે. નદીઓ. ૧. સારી, એ સાબરમતી અને મેધોની વચ્ચે વહે છે. ૨. વાત્રક મહેમદાવાદ તથા એડા પાસે થઈ પાણા આગળ સાબરમતીને મળે છે. ૩. મેથ્વો દેદરડા આગળ વાત્રકને મળે છે. અને શંઢી આ તાલૂકાની દક્ષિણે છે, તે એડા આગળ વાત્રકને મળે છે.

મુખ્ય ગામ. — વાત્રક અને રોઢીના સંગમ ઉપર કિલ્લે સેઢા છે તે આખા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. એમાં ૧૨૬૮૧ માણસ વસે છે. કલેક્ટર, પહેલા વર્ગનો મેજિસ્ટ્રેટ જડજ, તથા મિવિલ સર્જન એ અધિકારીઓ એમાં રહે છે. વળી એમાં પુસ્તકશાળા, મિવિલ હોસ્પિટલ, ગામસુધરાઈખાતું તથા છોડી-ઓની નિશાળ છે. એડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સુધી રસ્તો બાંધેલો છે. એ શહેરને ફરતો કોટ છે. અમદાવાદના પાદશાહ મહમદ બેગડાના નામ ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડ્યું છે. એમાં ૮૦૬૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામસુધરાઈખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં રીડિંગરૂમ તથા દવાખાનું છે. મમરીઆ નામે કૂવો તથા તેની પડોસમાં વાત્રક નદીના કાંઠાપરનો રોબ્બે એ બે જગ્યા લાયક છે. સિહુન, મહીજ, સરસવળી, કનીજ, રુદ્ધળ વગેરે મોટાં ગામો છે. એ જિલ્લામાં અગાઉ બાસતો બનતો હતો તે ઘણોજ વખણાતો.

મુખ્ય નિકાસ. — બાજરી, ડાંગેર, કોદા, શેરડી અને પારિખતકના ફૂલ.

૫. માંતર તાલૂકો.

એ તાલૂકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૮૬૭૩ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ — ૧. સાબરમતી, એ આ તાલૂકાની પશ્ચિમ સીમા-
એ છે. ૨. વાઙક, એ આ તાલૂકામાં થઈ પાક્ષા આગળ સા-
બરમતીને મળેછે.

મુખ્યગામ — આ તાલૂકામાં મોટામાં મોટું ગામ માંતર
છે તેમાં ૪૮૦૪ માણસની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પૈસા-
દાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. રહુ, લિંબાસી, ત્રાજ
વગેરે મોટાં ગામ છે.

મુખ્ય નિકાસ — બાજરી, ઘઉં, કોદા, ડાંગેર, તથા
કસુંબી.

૬. આણંદ તાલૂકો.

આ તાલૂકામાં ૭૩ ગામ તથા ૧૪૯૯૫૨ માણસની વ-
સ્તી છે.

નદીઓ — ૧. મહી, એ આ તાલૂકાની પૂર્વ સીમાએ છે.

મુખ્ય ગામ — આ તાલૂકામાં મોટામાં મોટું ગામ ઝમરેઠ
છે. તેમાં ૧૩૯૫૪ માણસની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન
તથા તેમાં મ્યુનિસિપલ જલની કોસ્ટ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ
ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ અને ખડાવતા વાણીઆનો છે. (૨૨૫૦૦)
નું લોકોમાં ઊઘરાણું કરી સરકારી નિશાળનું મકાન બાંધ્યું છે.
એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ઉમરેઠથી
ઊતરતું ખીખું ગામ આણંદ છે. એની વસ્તી ૮૭૭૩ માણસ-
ની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ મોટું રેલવેનું
સ્ટેશન છે. નાપાડ, કરમસદ, ઓઢ (૮૨૨૩ માણસની વસ્તી),
સારસા, ચોરીઆબી, સામરસા (એની વસ્તી ૫૨૩૧ છે),

ચિચોદા, ધામળા, સંકલકુર, વગેરે મોટાં ગામ છે. વાસદ એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી નદી ઉપર મોટા પુલ છે તે જોવા લાયક છે.

મુખ્ય નિકાસ— તમાકુ, કોદા, રૂ અને બાજરી.

૭ વોરસદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૯ ગામ તથા ૧૪૪૫૨૮ માણુમની વસ્તી છે. નદીઓ મહી, એ ગૂજરાતમાં મોટામાં મોટી નદી છે. એ નદી આ તાલુકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમા છે. અને હિમટા તથા હેવાણ આગળ થઈ અંભાતના અખાતને મળે છે.

મુખ્ય ગામ — વોરસદ, એમાં ૧૨૨૧૬ માણુમની વસ્તી છે અને મામલતદાર તથા મ્યુનિસિપલ ઓફિસની કચેરી છે. એમાં છોડીઓની નિશાળ અને દવાખાનું છે. આંકલાવ, મંદાસી, વોરસદ, અન્હારસા, રાસ, દાબોલ, દંદ્યાણ, મુળાવ, વીપજાવ, વગેરે મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગામો એકે જથ્થે નથી, પરંતુ વડોદરાના ગાયકવાડના તથા અંભાતના નવાબના રાજ્યમાં વેરાતાં વેરાતાં છે.

મુખ્ય નિકાસ — બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, સૂખડ, અને જીરું.

૮ પંચમહાલ.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૭૩૧ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૨૪૦૭૪૩ માણુમની છે. પહેલાં એ દેશ રેવાકાંઠા એજન્ડિસનો ભાગ હતો, પરંતુ હિમાલની બાબતમાં હાલમાં તે એડા જિલ્લાનો ભાગ છે એનો રાજ્યવહીવટ અબાવનાર ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજંટ છે.

દેવાકાંઠામાંહેલા બારીઆના રાત્મવડે એના બે વિભાગ થયેલા છે. નૈરત્ય કોલુના ભાગની ઉત્તરે લુલુવાડા, મુંથ, અને સંતેલી આવેલાં છે; પૂર્વે બારીઆનું રાત્મ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા મહી નદી છે. એ નદી એડાનિઠાથી એને જુદો પાડે છે. ઈશાન કોલુના ભાગની ઉત્તરે કિરોલી અને કિશનગઢનાં રાત્મ, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને બનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને પશ્ચિમે મુંથ, સંતેલી અને બારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર મહી છે. બંને ભાગમાં ઈશાન કોલુનો ભાગ વધારે રસાળ અને એડાયતો છે. દેશ મોટાં ઝાડ વગરનો છે અને ધાવાગઢના ડૂંગરા સિવાય સપાટ છે. ઉત્તર ભાગોમાં કેટલીક રસાળ ખીણ છે, પરંતુ ઘણું કરીને જમીન જંચી નીચી અને વેરાન છે તથા એતીની હાલત સારી નથી.

એ દેશમાં એતી સિવાય ખીણે ઉદ્યોમ થોડોજ છે.

મુખ્ય નિકાસ ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા અને ખીજું ધાન્ય. વળી તલ અને મહુડાં પુરૂકળ પાકે છે.

એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, ૨ પેટા મહાલ તથા ૭૧૯ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છે:—

તાલુકા.

મુખ્ય ગામ.

ગોધરા.

ગોધરા અને સેહેરા.

કાલોલ.

કાલોલ, ફાલોલ અને જેજલપુર.

દાહોદ.

દાહોદ અને ફાલોદ.

એ દેશ આગળ સિંધિઆના તાબામાં હતો, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજને તાબે છે. દાહોદમાં ૧૧૪૭૨ અને ગોધરામાં ૧૦૬૩૫ માણસની વસ્તી છે.

પંચમહાલમાં ૩૫ નિયાળો છે તેમાં ૨૩૫૭ નિયાળીઆ બહે છે.

૫. અમદાવાદ જિલ્લો.

આ જિલ્લો ગુજરાતના ખીજ જિલ્લાઓની ઉત્તર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૪૪ ચોરસ મૈલ છે, ને એની વસ્તી ૮૨૯૬૩૭ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કાઠીઆવાડ; ઉત્તરે ગાયકવાડનો મુલક; અને પૂર્વે તથા અગ્નિકોણમાં ખેડા જિલ્લો, ખંભાતના તવાબનું રાજ્ય અને ખંભાતનો અખાત.

એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી સાબરમતી છે તે ઈશાન કોણમાં આરાવલી ડુંગરાના છેડા પાસે નીકળીને નૈરત્ય કોણતરફ વહીને ખંભાતના અખાતને મળેછે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડુંગરો આવેલાછે તથા ઘોષા તાલુકામાં ઢેટલાક ડુંગરો છે, પરંતુ બાકીનો મુલક સપાટ મેદાન અને છેક પશ્ચિમ ભાગમાં રેલ આવેછે તે સિવાય શારો ખેડાયલો છે.

એ જિલ્લામાં મુખ્ય ઉદ્યમ એતી છે, પરંતુ અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ રેશમનાં કારખાનાં છે. એમાં વરાળચંત્રથી ચાલતા બે રેડીઆ છે તેથી ઘણા માણસોને રોજી મળેછે.

મુખ્ય નિકાસ બાજરી, જીવાર, ચણા, રૂડાંગર, થોડોક તમાકુ, શેરડી, આદું, ગળી, તલ અને દીવેલી. રૂ અને ધાન્ય મુંબઈ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે.

આ જિલ્લામાં ૧૭૨ નિશાળ છે તેમાં ૧૧૦૮૫ નિશાળીઆ ભણેછે.

અમદાવાદ શહેરમાં બે હાઈસ્કૂલ, બે પ્રાંચસ્કૂલ, દીકરા દીકરીની નિશાળો ચલાવવા માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવાની શેઠ મેમચંદ તથા રાવબહાદુર બેચરદાસની મદદથી બંધાવેલી બે ત્રેનિંગ કાસેજે, અને ચાર કન્યાશાળા છે. સને ૧૮૪૯ માં ગુજરાત વનકિયુલર સોસાયટીએ એક કન્યાશાળા સ્થાપી હતી. નેક નામદાર સખાવત બહાદુર શેઠાણી હુરકુવર પાર્ક-

એ એ જાળના અરચ માટે રૂ ૧૦૦૦૦) તથા મકાન બંધાવવા માટે રૂ ૪૦૦૦) આપ્યા. ખીજા એ નિશાળો સ્થાપવામારૂ મરહૂમ રાવ બહાદુર મગભાઈ કુરમચંદે રૂ ૨૦૦૦૦) આપ્યા. એ નિશાળોમાં ૩૦૦ ફરતાં વધારે છોટીઓ ભણેછે. રાવબહાદુર ભોજાનાથે સ્થાપેલી આપારાવ લૈન્કરી છે, તેમાં સર્વેને મફત વાંચવા દેછે.

આ શહેરમાં એ કે.પ્રાર્થમ ગ્રાહિજની મહેનતથી સ્થપાયેલી ગુજરાતી અક્ષરવિદ્યાને ઉત્તેજન આપનારી વર્નાક્યુલર સોસાયટીની આફિસ છે. એ સોસાયટીએ અને ૧૮૪૯ માં એક પુસ્તકશાળા સ્થાપી. એ પુસ્તકશાળાનું યોગ્ય મકાન નગર શેઠ હીમાભાઈએ રૂ ૭૦૦૦) અરચી બંધાવ્યું છે. એનું નામ હીમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યુટ પાડ્યું છે. એ શહેરમાં હાઈસંગ હાસ્પિતલ, જેમરદાસ દિસ્પેન્સરી વગેરે ખીજાં પરોપકારી પુરૂષોએ સ્થાપેલાં લોકોપયોગી ખાતાં છે. એમાં ફેરલાંક છાપખાનાં છે તથા ત્રણ સાતવારીઆં વર્તમાનપત્રો તથા એમાસિક ચોપાનીઆં પ્રગટ થાયછે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

૧ પ્રાંતીજ,	૫. ધંધુકા.
૨ ઘીરમગામ,	૬. ઘોષા.
૩ ઘોઢકા.	૭. સાળંદ.
૪ દસકોઈ.	

આ તાલુકાઓમાં ૮૮૧ ગામો છે.*

---

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ હકીકત આપી છે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશાળોને માટે છે. ખીજા નિશાળોમાં માત્ર એના કરેલા કે બહુ મોટાં ગામ તથા સહજ ખીજા હકીકત શીખવતી.

૧ પ્રાંતીજ.

આ તાલુકામાં ૧૬૬ ગામ તથા ૧૦૬૯૩૪ માણુમની વસ્તી છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યો છે. મામલતદારની કચેરી પ્રાંતીજમાં છે અને મહાલ-કરીની કચેરી મોડાસામાં છે.

નદીઓ. ૧ પ્રાંતીજની પશ્ચિમે સાવરમતી. ૨ હાથમતી, એ વાયવ્ય કોણમાં વહે છે. ૩ વાત્રક એ બાયડ અને ગાબડ પાસે થઈને વહે છે. ૪ માજુમ, એ મોડાસાની પાસે છે. ૫ મંશ્વો, એ હરસોલની પાસે છે. ૬ સ્વારી એ દેશાસણ, લાલપુર અને ખીજાં ગામો પાસે થઈને વહે છે.

પ્રાંતીજની પાસે બોમ્બ નામે ઘણા મેષ લાંબો ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી એમાં વહેતી, પરંતુ એવું રહેવાય છે કે અમદાવાદના રહેવાસીઓને વધારે પાણી પૂરું પાડવા માટે મહંમદ સુલતાને હાથમતી નદીના એક કાંઠાથી ખીજા કાંઠા સુધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો માર્ગ અટકાવી સાવરમતીમાં વાળી લીધી.

મુખ્યશહેર પ્રાંતીજ એમાં ૮૩૪૧ માણુમની વસ્તી છે. માંઢાસામાં ૭૪૬ માણુમની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામ-સુધરાઈ ખાનું છે.

આ તાલુકામાં ઓરાળ, ગાબડ, ધનસૂરા, ચોહલા, દેહેમાઈ વગેરે મોટાં ગામ છે. એમાં ૪૩ મહેવાસી ગામડાં છે. અગાઉ મહેવાસી લોકો લૂટફાટ અને ચોરી કરતા હતા તથા ભાગ્યેજ જમાબંદી આપતા, પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ પડ્યું છે.

મોડાસા મહાલમાં ડુંગરો અને જંગલો છે તેમાં સાગ અને ખીજાં ઝાડો બીજાં.

મુખ્ય નિકાસ બાજરી, ચણા, મઠ, તલ, જવ, મકાઈ, રતાળુ તથા વરીઆળી.

૨ વીરમગામ તાલૂકો.

આ તાલૂકામાં ૧૫૮ ગામ તથા ૧૨૮૦૪૪ માણુમની વસ્તી છે.

આ તાલૂકામાં એક જાણવા લાયક નદી નથી, પરંતુ માંડળ તથા ગોરેયા પાસે ખારા પાણીના નાના વહેણા છે.

મુખ્યગામ— વીરમગામ, એની વસ્તી ૧૫૬૬૧ છે. કોટની બહાર મુનમર અને ગંગામર નામે બે તળાવ છે તેમાં મુનમર ઘણું મોટું છે. લોકો કહે છે કે પાટણના મહારાજ સિદ્ધરાજ જોશીએ એ તળાવ બંધાવ્યું છે. આ શહેરમાં દરજીઓ ઘણા છે તેઓ રેના ડગલા. પંખા, સૂજની બગેરે સારાં કરે છે. એ ગામમાં દેસાઈઓ રહે છે તેમની સત્તાને લીધે એ મોટું થઈ પડ્યું છે. તેઓ ગામની દેસાઈગિરી કરે છે, તથા પાટડીની મોટી જગીર ભોગવે છે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સબાડિનેટ જડજની કચેરીઆ છે. એમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાગથી ચાલનારાં બે કારખાનાં જોવા લાયક છે. એમાં પાટડી અને માંડળ એ મોટા કસ્બા છે. પાટડીમાં ૬૩૨૦ તથા માંડળમાં ૬૭૭૪ માણુમની વસ્તી છે. માંડળમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. પાટડી પાસે મીઠું પાકે છે મોટું કુસ્ટમખાતાના અધિકારીઓ ત્યાં રહે છે. આંદોજ મીઠું પાકે છે તેને વરાગડું મીઠું કહે છે, અને તે મુંબઈ ઈલાકામાં સૌથી સરસ મીઠું છે. દેવોજ, ઓગળ, ગોરેયા, રામપુરા અને સીતાપુર એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલૂકામાં કોળી લોક લટકાઈ કરતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારના બંદોબસ્તથી તે-

ઓ ઝાઝા ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી. આ તાલુકાનાં ફેટલાંક ગામ કાઠી આવાડ એજન્ડિસમાં અને ફેટલાંક ગાયકવાડના મુન્શિમાં આવેલાં છે.

પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્યનિકાસ બાજરી, ઘઉં અને જીવાર.

૩ ધોલકા તાલૂકો.

આ તાલુકામાં ૧૧૮ ગામ તથા ૧૧૩૩૭૫ માણસની વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે અને થોડો ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો ખાલસા છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. ફેટલાક તાલુકદારોને ગરાશિઆ કહેછે અને ફેટલાકને કસ્બાતી કહેછે. કોઠ તથા સાણુંદનો ઠાકોર અને ગાંગડનો ઠાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે સિવાય તેમના બાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કસ્બાતીઓ ધોળકામાં રહેછે.

તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગી, મેણી અને ખીખં ગામો પાસે નઠ નામે તળાવ છે તેનું પાણી પ્લાઈંછે તથા પીવાના કામમાં આવતું નથી. એ તળાવમાં રાડાં પુષ્કળ થાયછે તેને લોકો ધરનાં છાપરાં બનાવવાના કામમાં વાપરેછે. એનાં મૂળીઆંનો રોટલા બનાવવાનો લોટ કહેછે. એને ખીર કહેછે.

મુખ્યગામ—ધોલકા, એમાં ગામમુધરાઈખાતું, મામલતદાર, તથા મજાડિનેટ જડજની કચેરી છે. એ કસ્બો એક મેલ લાંબો છે, પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૨૦૦૫૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં બે મોટાં અને સારાં તળાવ છે તેમાંના એકના તીર ઉપર પડી ગયેલી મચીદ છે. એની હવા સારી નથી. ચોમાસાની આખરે લોકોને નાવ આવેછે તે માહા તથા ફા-

ગણુ (કેળુઆરી અને માર્ચ) સૂધી રહેછે. વળી કોઠમાં રાજનું દરબાર છે. ચાવલા, ચલોડા, ગાંગડ, બદરલા, સરોડી વગેરે મોટાં ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને બહુ સુખ થયું છે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને વાત્રકના સંગમ ઉપર વૌઠા ગામ છે તેમાં કારતકી પૂનમે હર વર્ષે મેળો ભરાયછે. એ વેળા આસપાસનાં ગામોમાંથી ઘણા લોકો ત્યાં એકઠા થાયછે.

મુખ્યનિકાસ—ઘઉં, ચણા, જુવાર, આદું, કેળાં, દાડેમ, અને શેરડી.

૪ દસક્રોડ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૭ ગામ તથા અમદાવાદ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં ૧૧૫૪૩૪ માણસની વસતી છે.

નદીઓ—૧ સાબરમતી, એ ઉત્તરથી દક્ષિણ સૂધી વહેછે. ૨ મેન્સો, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. ૩ સ્વારી, એ સાબરમતી અને મેન્સો એ બેની વચ્ચે વહેછે.

તાલુકામાં અમદાવાદ શહેર સાબરમતીને કાંડે છે તે મને ૧૪૧૧ માં સુલતાન મહંમદે બંધાવ્યું છે. એ શહેર ગૂજરાતનું મુખ્ય શહેર ગણાયછે અને તેમાં ૧૧૬૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાં ગામ સુવરાઈ ખાતું તથા કલેક્ટર, જડજ, સ્પા-ડિનેટ જડજ અને ખાન મરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં મોટા દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા શાહુકારો રહેછે. અહિંની કેટલીક કારીગરીઓ વખણાયછે. શહેર પાસે પાલદળ, તોપખાનું તથા પોલીસનું હમ્કર છે. મહંમદશાહે તથા ખાન મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો સુંદર, મોટી અને જોવા લાયક છે. તેમાં મુખ્ય જુમામસીદ છે. હાલ ઇંગ્લેન્ડ

સરકાર તેઓનું રક્ષણ કરેછે. ત્રણ દરવાજા, ભદ્ર, મિશનસ્કૂલ, પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, તથા ખીછ સરસ ઈમારતો છે. સાબરમતી ઉપર એક સુંદર પૂલ લોકને તથા ઘોડા ગાડી જવા આવવાને તથા ખીજે રેલવેનો છે. શહેરમાં લૂગડાં વણવાનાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. મશરૂ તથા કીનખાખનાં લૂગડાં ઘણાં સરસ વણાયછે. વળી ઘણી જાતનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કોરનાં ધોતીઆં પુષ્કળ બનેછે. વરાળ યંત્રથી ચાલતા સૂતર કાંતવાના તથા વણવાના બે મોટા મંડળ છે. બોયમાં દોઢલા નળવડે લોકને મીઠું પાણી પૂરું પાડવામાં આવેછે. વરાળયંત્રવડે એ પાણી નદીમાંથી લાવેછે.

નીચે લખેલી ઈમારતો વગેરે જોવા લાયક છે.

કાંકરીધું તળાવ. શાહઆલમનો રોજો. માતરભવાનીની વાવ. દાદાહરીની વાવ. અડાળજની વાવ. મલેકસાબાનનું તળાવ વટવાનો રોજો. પીરાણાનો રોજો. શાહીબાગ મહેલ. હુસીસંગના દેવલ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં ઉવારસદ, વટવા, કુહા, નરોડા, ચરેજા, જેતલપુર વગેરે મોટાં ગામ છે. અમદાવાદમાં અને સાબરમતી ને સામે તીરે રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્ય નિકાસ.— બાજરી, જીવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ અને કઠોળ.

૫ ધંધુકા તાલૂકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૧ ગામ તથા ૧૨૪૮૬૦ માણસની વસ્તી છે. આખા ગૂજરાતમાં એ મોટામાં મોટો તાલુકો છે.

નદીઓ.— ૧ માદર, અને ૨ ગોમા એ બે નદીઓ કાઠીઆવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ રાણપુર આગળ મળેછે. અહિં એકઠી થએલી નદીઓ નાગનેશ તથા ધંધુકા આગળ થઈ ઝોંકારને મળેછે અને ત્યાંથી ભોગાવામાં ભળેછે. ૩. નિલકા ૪. ઉતાવલી એ બરવાળા પાસે વહેછે.

મુખ્ય ગામ.— ધંધુકા, એમાં મામલતદાર તથા મુખ્યાઈ-નેટ જડજની કચેરીઓ તથા ગામ સુધારાઈ ખાતું છે. એમાં ૬૭૮૨ માણસની વસ્તી છે. ઘોળેરા, મોટું બંદર છે તેમાં ૧૨૪૬૮ રહેવાશીઓ છે. એ બંદરથી ઉત્તર ગૂજરાતનું ૩ તથા ખીજે માલ પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આ તાલુકામાં બરબાઝા (વસ્તી ૫૮૧૩), રાણપુર (વસ્તી ૫૭૮૬), અને સસ મોટાં ગામ છે. ઘોળેરા તથા ધંધુકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને ઘણું મુખ્ય થયું છે. વળી ઘોળેરામાં કસ્ટમ ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધિકારીઓ છે. આ તાલુકાના ગાંક નામે ગામની પાસે મીઠું પાકેછે. નીલકા નદી-પર આવેલા ભીમનાથમાં આવણુ થઈ ૧૫ ને દિવસે મેળો ભરાયછે ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થાયછે.

આ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષે કરીને ઘોળેરામાં પાણીની બહુ તંગામ પડેછે.

રાણપુરમાં જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. લૂટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ધોડેસ્વારનું લશ્કર પહેલાં ત્યાં રહેતું.

મુખ્ય નિકાસ.— ૩, જીવાર અને ઘઉં.

૬ ઘોષા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૪ ગામ તથા ૩૩૮૨૯ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં હંમેશા સરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર વસુ છે, બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે.

ધોધાની હવા ઠંડી છે, પરંતુ મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવનગરની ખાડી એજ નદી છે તે કાઠી-આવાડમાં જમદણ પાસે નીકળેછે.

પરગણાનાં ખાલમા ગામોનું મુખ્ય શહેર ઘોઘા છે. તેમાં ૯૫૭૧ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એ મોટું ખંદર છે. એમાં મામલતદાર, સરકારકુત તથા દાકતર રહેછે. ઘાઠૂકડ તથા કમલેજ એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે.

મુખ્ય નિકાસ.—બાજરી, રૂ, અને તલ.

૭ સાણંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૬ ગામ તથા ૭૩૨૨૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંની ધણી જમીન કોડ તથા કુંવારના ઠાકોરો અને તેમના બાયાતની છે.

મુખ્ય નદીઓ.—સાવરમતી, એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ વહેછે. રોહર, એ એખલા પાસે નીકળીને આ તાલુકાની વચમાં થઈને જાયછે.

આ તાલુકાનું મુખ્ય શહેર સાણંદ છે તેમાં ૭૨૨૯ માણસની વસ્તી અને મામલતદારની કચેરી છે.

એમાં આંબલીરોડ, સાણંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે.

સર્વેજ, ગોધાવી, ચોરવડોદરા, કાસીદા, વિસલપુર અને મોઢાસર મુખ્ય ગામ છે. સર્પેજમાં રોજે અને તળાવ છે તે જોવા બાયક છે. સાબરમતીને કાંઠે કામીંદ્રા છે ત્યાંનો ઝોળ આખા

જિલ્લામાં બહુ વપ્તાયછે. સાણંદના રેલવે સ્ટેશન પાસે નિ-
ધ્રાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા લણ-
ઝર પાસે સાબરમતીના કાંઠાપર પાણી કાઢવાનો વરાળથી ચા-
લતો ખંખો છે.

નળ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં
મીઠા પાણીની તંખીછે.

મુખ્ય નિકાસ.—બાજરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી અને જીવર.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ગૂજરાત. ભાગ ૨ જો.

ગૂજરાતનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજી પાલકા મુલકની ચારે પાસ આવી રહેલાંછે. તેઓમાં ૩૮૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૬૫૬૬,૪૮૨ માણસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ કે જથ્થા કર્યાંછે. અહીં તેઓનું વર્ણન કરીએ છીએ.

કાઠિયાવાડ એજન્સિ.

કાઠિયાવાડનું નામ અમલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. ગાયકવાડના તાબાના અમરેલી અને ઓસ્તા પરગણાં બાદકરતાં આ એજન્સિમાં સુમારે ૨૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૩,૨૧૮૩૩ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે, ને વિસ્તારમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે. એમાં ૪૩૬૯ ગામ અને ૩૯૪ નિશાળોમાં ૨૦૯૨૪ નિશાળીઆ ભણેછે.

એની મર્યાદા—ઉત્તરે કુચ્છનુંરણ, પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતનો અપ્પાત; દક્ષિણ અને અગ્નિકોણમાં અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્યકોણમાં કુચ્છનો અપ્પાત.

રાજ્યકાજનો ખંદોજસ્ત રાખવાને ઇંગ્રેજતરફથી મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલએજંટ છે. રાજકોટમાં ઇંગ્રેજ કોજની છાવણી અને એજંટની કચેરી છે. એજન્સિના ચાર પ્રાંત કર્યાંછે. એમાંના હરેકને માટે આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ છે.

ચારપ્રાંત

આ. પો. એજંટસાહેબની કચેરી.

૧ હાલાબાડ

(ઉત્તરમાં)

બઢવાળ.

૨ મોહેલબાડ

(પૂર્વે)

સોનગઢ,

૩ સોરઠ.	(દક્ષિણમાં)	માળેકવાડા.
૪ હાલાર.	(પશ્ચિમમાં)	રાજકોટ.

આરિ પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. આલા-વાડમાં ધાંગરું આલા રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને વાંકાનેર, વઢવાણ, લીમડી, સાયલા વગેરે ફટાયા દરબાર છે. એકે વરસ થયાં ગોહિલવાડમાં પાલિતાણા, લાઠી અને વટાના ગોહિલ ભાયાતોથી વધારે બળવાન થઈ માવનગરે શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરીછે. સોરઠમાં મુખ્ય રાજ્ય જૂનાગઢના નવાબ શાહેબનું છે. ઈસ્વી અને ૧૭૩૫ માં એ મુમલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ. વાઢવાના દરબાર એમના ભાયાત છે. જાફાવાડનું સંસ્થાન એના-થી જૂનું છે. મુગલ પાદશાહોના નૌકાસેનાપતિ જંજિરાના સીધીએ એ મૂલક બનેલો, અને તેના વંશજોને હાથ તે છે. પોરબંદરનું રાજ્ય સોરઠપ્રાંતમાં છે. અહિંના રાણા જેઠવા રજપૂત છે. હાલારમાં નવાનગરના જામસાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે. કાઠીઆવાડના જોડેજ રજપૂતોના શિરોમણિ જામ શાહેબ છે. હાલારમાં મારવી, ધોઢ, રાજકોટ અને ગોંડલના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચેવચ્ચ, આલાવાડના મધ્યભાગથી તે જૂનાગઢની દક્ષિણસીમાસૂધી કાઠી દરબારોનાં સંસ્થાન છે. કાઠીરાજ રજપૂતો અને મુમલમાનોની પછી આવ્યા ને જ મૂલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે જીતી લીધો એવું સંભવેછે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં ગાય-કવાડ સરકારના અમરેલીના મહાલ છે.

મુખ્ય પર્વતો - કાઠીઆવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧ ચો-દીલા, ધાંગરેથી સરધાર અને જમદણ સૂધી ગયેલા છે. એ ડુંગરા જાંચાઈમાં ઝાઝા નથી. ૨. વાલાકગીર કે મોરધારે અને

લાંબધાર ગોઠેલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત ડુંગર શેત્રુંજી છે. એની ઊંચાઈ ૧૫૦૦ ફૂટ એટલે સુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના ચિખર ઉપર આવકલોકે લાખો રૂપિયા પરચી રૂપાળાં દેરાં બાંધ્યાં છે. ૩. ગીર પર્વત સોરઠમાં છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ ગિરનાર છે. એ પહાડ આખા કાઠીઆવાડમાં મૌથી ઊંચો છે. તેની ઊંચાઈ ૩૫૦૦ ફૂટ છે. ૫. વર્ડાપર્વત બર્ડામાં છે અને ઉત્તરે હાલારમાંના લાલપુર તથા ભલસાણુ સુધી ગયેલો છે. તેની ઊંચાઈ ૨૦૦૦ ફૂટ છે.

નદીઓ — ૧. માદર જમદણની પાસેના મનાવન ડુંગરામાંથી નીકળી બર્ડામાંના નવીબંદર આગળ ઝરખી સમુદ્રને મળેછે. ૨. શેત્રુંજી ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને ગોઠેલવાડમાં પાલીતાણા તથા તલાજ પાસે થઈને ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૩. મચ્છુ ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરખી તથા માલીઆના મંસ્થાન પાસે થઈને કુચ્છના રણમાં જાયછે. એ સિવાય સોરઠમાંની ઓજાત નદી ઉચ્છેદને મળેછે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર બેડે મંગમ થાયછે. વળી હાલારમાં આજી સરધારની પાસેના ડુંગરામાં ઉત્પન્ન થઈ રાજકોટ આવેછે અને ત્યાંથી કુચ્છના અખાતમાં જાયછે.

મુખ્ય નિકાસ.—કપાસ, જાજરી, જુવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મડ, મગ, ચોળા, તલ અને શેરડી.

આ ઈલાકામાં ઘણાં બંદર છે ત્યાંથી રૂ, ઊન, અનાજ, ઘી, ગોળ, તેલ, ઘોડા, દોર વગેરે મુંબઈ તથા ખીખં બંદરો ખાતે જાયછે. એમાં હિંદુલોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય દ્વારકા, સોમનાથ કે પ્રમાસપાટણ, તથા પાલીતાણા એ છેલ્લું આવક લોકનું છે.

ઉપર કહેલા આર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલા છે. એ પરગણાંનાં નામ, ૧. જાલાવાડ, ૨. ગોહેલવાડ, ૩. ઉંડસરચૈયા, ૪. ચાવરીઆવાડ, ૫. કાઠીઆવાડ, ૬. સોરઠ, ૭. વઢાં, ૮. હાલાર, ૯. મચ્છુકાંઠો, ૧૦. ઓસામંડલ.*

૧. જાલાવાડ.

નદીઓ — ૧. મોગાવો વઢવાણ અને જાંબુના થડમાં વહેછે. ૨. લીમડીનો મોગાવો વડોદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહેછે. ૩. કલકુ ધ્રાંગદ્રા પાસે છે. ૪. ચાંમળ સરાડવા તથા હુળવદની વચ્ચે છે. ૫. મચ્છુ બાંકાનેર આગળ છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧ ધ્રાંગદ્રું.

ધ્રાંગદ્રું અને હઠવદ.

૨ લીમડી.

લીમડી.

૩ વઢવાણ.

વઢવાણ.

૪ ચાંકાનેર.

ચાંકાનેર.

૫ થાનલકતર.

લકતર અને થાન.

૬ સાયલા.

સાયલા.

૭ ચૂડા.

ચૂડા.

૮ વજાણા.

વજાણા.

એ સિવાય એમાં બીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

૨. ગોહેલવાડ.

નદીઓ — ૧. માવનગરની સ્નાડી. ૨. શેત્રુંજી. ૩. માલળ મહુવા પાસે છે. ૪. ધાંતરવડી રાજપુલા પાસે છે.

* આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યું છે તે કાઠીઆવાડની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. તે પછી સંસ્થાનોની ઊપજ વગેરે લખ્યાં છે તેપણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાસ્તે છે.

મુખ્યસંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. ભાવનગર	ભાવનગર, શિહોર, કુંડલા, મહુવા વગેરે.
૨. પાલીતાણા	પાલીતાણા અને ગારિઆધર.
૩. વઢા	વઢા.
૪. લાઠી	લાઠી.

એ ત્રિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

૩. ઉંડસરવૈયા.

નદીઓ.— ચગડ એ ડાહાને ૫૩મે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્યગામ.
ડાઠા	ડાઠા.
ગણધોઢ	ગણધોઢ.
ચોક	ચોક.

ખીખં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

૪. લાવરીઆવાડ.

નદીઓ.— ૧. ધાંતરવડી. ૨. રાયડી, ૩. ધોઢાદરી, ૪. રૂપેજ.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્યગામ.
જાફ્રાવાડ.	જાફ્રાવાડ.
ડેહાણ.	ડેહાણ.

એ ઊપરાંત ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

૫. કાઠીઆવાડ.

નદીઓ.— ૧. શુકભાદર, રાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પાસે. ૨. ગોંડલી ગોંડલ પાસે. ૩. શેત્રુંજી ધારી પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. અમરેલી (ગાયકવાડી)	અમરેલી અને ધારી.
૨. જેતપુર અને બીલસા	જેતપુર, ચીતલ અને બીલસા.
૩. વગસરા.	વગસરા.
૪. જસદણ.	જસદણ.

એ મિયાવ બીજાં ૪૬ નાનાં મંસ્થાન છે.

૬. સોરઠ.

નદીઓ.— માદર, બુઘી, ઓક્તાન, સાવઢી, કાંચહીરણ, સા-
મન અને શીંગવડો.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. જૂનાગઢ	જૂનાગઢ અને વેરાવઢ.
૨. કોઢીનાર (કાઠીઆવાડમાં અમરેલીનું પરગણું).	કોઢીનાર.
૩. વાટવા	વાટવા.
૪. અમરાપુર	અમરાપુર.

૭. વડો.

નદીઓ.— માદર નદીઅંદર પામે.

આ ભાગમાં પોરબંદર કરીને એકજ મંસ્થાન છે. તેનું મુ-
ખ્ય શહેર પોરબંદર છે.

૮. હાલાર.

નદીઓ.— ૧. રામાવતી લાલપોર તથા છીકારી પામે.
૨. ડંડ જોડીઆ પામે. ૩. આજી રાજકોટ તથા બાળ-
ભા પામે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. નવાનગર	નવાનગર, જોડીઆ, આમરણ, સ્વંમાલીઆ.
૨. ગોંડલ	ગોંડલ અને ધોરાજી.
૩. રાજકોટ	રાજકોટ અને સરધાર.
૪. ધોઢ	ધોઢ અને સરપદડ.
૫. ધાકા	ધાકા.

૯. મચ્છુકાંઠો.

નદીઓ.—૧ મચ્છુ મોરખી, માળીઆ પાસે. ૨ ઘોઢાધાઈ એ મોરખી તાલુકાના ગામ જોતપુર અને માળીઆ તાલુકાના ગામ વરડુસર પાસે થઈને રણને મળેછે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. મોરચી	મોરચી.
૨. માલીઆ	માલીઆ.

૧૦. ઓલામંડલ.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે તેને ફરતો ધણે ડોકાણે દરિઓ આવેલો છે. એમાં મુખ્ય ગામ દ્વારકા, કચ્છીગઢ, આરંમહુ, પોશીતરુ, ધીળાકી અને મઠી છે.

આ પ્રાંત ગાયકવાડને તાબે છે.

કાઠીઆવાડનાં સંસ્થાનો—એક સિવાય બીજાં સર્વ
સંસ્થાનનાં નામ અને હકિમની ભત. સંસ્થાનની વસ્તી.
રાજ્યકર્તાના ઈલકાબ.

પેહેલો વર્ગ—

જૂનાગઢના નવાથ	મુસલમાન	૩૮૧૦૦૦
નવાનગરના જામ	બડેબ ૨૪૫૦૦	૨૬૧૦૦૦
ભાવનગરના રાવઢ	ગોહિલ ૨૪૫૦૦	૪૦૪૦૦૦
ધાંગદાના રાજ	ઝાલા ૨૪૫૦૦	૬૬૦૦૦

બીજો વર્ગ—

મોરબીના ઠાકોર	બડેબ ૨૪૫૦૦	૬૧૦૦૦
વાંકાનેરના રાજ	ઝાલા ૨૪૫૦૦	૨૬૦૦૦
પાલીતાણાના ઠાકોર	ગોહિલ ૨૪૫૦૦	૫૧૦૦૦
ધોઢના ઠાકોર	બડેબ ૨૪૫૦૦	૧૬૦૦૦
લીમડીના ઠાકોર	ઝાલા ૨૪૫૦૦	૪૬૦૦૦
રાજકોટના ઠાકોર	બડેબ ૨૪૫૦૦	૩૭૦૦૦
ગોંડલના ઠાકોર	બડેબ ૨૪૫૦૦	૧૩૭૦૦૦
વઢવાળના ઠાકોર	ઝાલા ૨૪૫૦૦	૪૫૦૦૦
જાફરાબાદના હબશી*	મુસલમાન	૧૦૫૦૦

ત્રીજો વર્ગ—

પોરબંદરના રાણા	ભેડવા ૨૪૫૦૦	૭૨૦૦૦
વલારના ઠાકોર	ગોહિલ ૨૪૫૦૦	૧૩૦૦૦
લલિતરના ઠાકોર	૨૪૫૦૦	૨૦૦૦૦
બાટવાના બાબી	મુસલમાન	૨૬૦૦૦
જસદળના રાજા	આચરકાઠી	૩૩૦૦૦
સાયલાના ઠાકોર	ઝાલા ૨૪૫૦૦	૧૭૦૦૦
ચૂડાના ઠાકોર	૨૪૫૦૦	૧૪૦૦૦

ચોથો વર્ગ—

મૂઢીના ઠાકોર	પરમાર ૨૪૫૦૦	૧૬૦૦૦
લાઠીના ઠાકોર	ગોહિલ ૨૪૫૦૦	૬૦૦૦
વજાણાના મલેક	મુસલમાન	૧૭૦૦૦
નાનાં સંસ્થાનો		૪૪૧૦૦૦

* જંજિરા અને જાફરાબાદના હબશી સંઢળી આપતા નથી.

ગાયકબાડને કે ઇંગ્રેજને ખંડણી આપેછે.

નિકાસ, વગેરે.

ઘઉં, રે, તેલ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, કાપડ, રેશમ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રે, તેલ, કાપડ, ત્રાંખા પીતળનાં વાસણ.

ધાન્ય, મીઠું, ત્રાંખા પીતળનાં વાસણ,

કાપડ, માઠીનાં વાસણ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રે, મીઠું, કાળા આરસના પથરા.

એજન.

ધાન્ય અને કાપડ.

ધાન્ય.

રે, ઘઉં, જીવાર, બાજરી, ખાદી.

જીવાર, બાજરી, ચણા, ઘઉં, ખાણના પથરા.

રે, જીવાર, બાજરી, ઘઉં, ચેરડી.

ધાન્ય, કાપડ, મીઠું, અને માખ.

બાજરી, ઘઉં, રે, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રે, રેશમનાં કપડાં, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રે, તેલ અને કાપડ.

ધાન્ય, રે, અને માઠીનાં વાસણ.

રે અને બાજરી.

ધાન્ય, રે, અને માઠીનાં વાસણ.

ધાન્ય અને રે.

ધાન્ય અને રે.

ધાન્ય અને રે.

ધાન્ય, રે, તેલ અને કાપડ.

ધાન્ય અને રે.

પાલણપુર એજન્સિ.

* આ એજન્સિ ગૂજરાતની ઉત્તર છે. એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, પૂર્વે શિરોઈ અને મહીકાંડા એજન્સિ અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે.

એની લંબાઈ આશરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૭૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૯૩૪ ગામ તથા પાંચ લાખ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ઘણો ખરો ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૧૭ નિશાળો છે તેમાં ૯૫૪ નિશાળી આ ભણેછે.

ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોઈ પાસેના ઇશાન કોણના ભાગ સિવાય બાકીનો દેશ સપાટ છે.

મુખ્યનદીઓ - બનાસ અને સરસ્વતી એ બે નદી શિરોઈના ડુંગરામાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં વહેછે.

મુખ્યનિકાસ બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મઠ અને ખીજું ધાન્ય. પાલણપુર એજન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકેછે. વારાઈ અને રાધનપુરમાં રૂપેદા થાયછે તે ધોળેરાને રસ્તે મુંબઈ મોકલવામાં આવેછે.

આ એજન્સિ પાલણપુરના મુખરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબામાં છે, તેનો બધુ મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ વરસમાં એક વાર તપાસ કરવા તથા મુકદ્દમા ચૂકવવા માટે માહેબ કરવા નીકળેછે.

એમાં મુખ્ય સંસ્થાન ૧૧ છે, તેમાંના પાલણપુર અને કાંકેજ ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે ને બાકીનાં શિરખંડણી નથી. એ ૧૧ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે: —

* આ એજન્સિનું વર્ણન એમાંની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં સંસ્થાનોનાં નામ, નદીઓ, સરહદ, કરબા ને જુજ હકીકત શીખવવી.

(૧) મુઝફ્ફરગંજી સંસ્થાન, ગામની સંખ્યા. મુખ્ય શહેર.

પાલણપુર	૩૮૮	પાલણપુર અને ડીસા.
રાધનપુર	૧૫૦	રાધનપુર.
વારાઈ	૪૨	વારાઈ.
તેરવાડા	૨૪	તેરવાડા.

પહેલાં બે સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જુદું વર્ણન હવે આવશે. વારાઈ સંસ્થાનમાં ૨૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે ને તે રાખને તાબે છે. તેરવાડા સંસ્થાનમાં ૭૩૦૦ માણસની વસ્તી છે; તે બલુચ હાકોરને તાબે છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન. ગામની સંખ્યા. મુખ્ય શહેર.

ધરાદ અને મોરવાડા	૧૨૩	ધરાદ.
વાવ	૩૫	વાવ.
સુઈગામ	૧૫	સુઈગામ.
દેવદર	૪૬	દેવદર.

ચારચટ તથા સાંતલપુર.

ધરાદ સંસ્થાન હાકોરને તાબે છે તેમાં ૫૧૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વાવ સંસ્થાનના હાકોરના તાબામાં ૨૩૦૦૦ માણસ છે. છેલ્લાં ત્રણ સંસ્થાન પણ હાકોરનાં છે. સુઈગામમાં ૧૦૧૦૦, દેવદરમાં ૧૬૭૦૦ અને ચારચટ તથા સાંતલપુરમાં ૧૮૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાંતલપુરના હાકોર કચ્છમાંના અઝેસણમાં રહે છે.

(૩) કોળી સંસ્થાન.

મામર	૧૭	મામર.
કાંકેજ	૬૨	કાંકેજ.

ભાભરમાં ૫૬૦૦ અને કાંકેજમાં ૩૭૮૦૦ માણસની વસ્તી છે. કાંકેજ સંસ્થાન ગાયકવાડને આશરે ૩૫૦૦૦] દરવર્ષે અંડણી આપે છે.

એ સિવાય એમાં ખીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે તેમાં બે હજાર માણસ વસેછે.

(૧) પાલણપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તા-
બાનાં પાટણ અને ખેરાળુ તાલુકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાનાં
સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે.

એ સંસ્થાન ૬૦ મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. એ-
માં આશરે ૪૦૦ ગામ છે તેમાં ૨૧૬૦૦૦ માણસ વસેછે. એ
સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવાડને રૂ ૫૦૦૦૦) ખંડણી આપેછે.
મુખ્ય તાલુકા ધાનદોર, ડોસા, ધાનેરા, પાધાવાડા અને દાંતીવાડા છે.

મુખ્ય નદીઓ— બનાસ, સરસ્વતી અને નીમરાણી.

મુખ્યશહેર— પાલણપુર. ત્યાંનો રાજ્યકર્તા દીવાન કહેવા-
યછે. તે ધર્મ મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને
ફરતો કોટ છે તેને જ્ઞાત દરબાજા છે. એમાં આશરે ૧૮૦૦૦
માણસની વસ્તી છે. પોલિટિકલ મુખરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનું એ
મદર રહેશન છે. એની પાસે ડીમા છે ત્યાં ઇંગ્લેજ સરકારના
લશ્કરની છાવણી છે.

મુખ્યનિકાસ— ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, ખીજું ધાન્ય, શેર-
ડી, થોડું રૂં, અપ્રાણ અને ઈમારતી લાકડું.

(૨) રાધનપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને
જિંઝુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું અને પશ્ચિમે વારાઈ
સંસ્થાન છે.

એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં ૧૫૦
ગામ છે તેમાં ૬૧૫૦૦ માણસ વસેછે.

મુખ્યનદીઓ — વનાસ. એ નદી ખારી જમીન પર થઈને વહે છે તેથી એનું પાણી પીવા યોગ્ય નથી. એ કારણુ માટે ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાં છે. વાઘેલ નામે તળાવ ઘણું સુંદર છે. તે વાઘેલા રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું.

મુખ્યશહેર — રાઘણપુર. ત્યાંના નવાળ બાગી ઓલાદના છે. એને ફરતા કોટને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૪૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં સમી અને મુંજપુર નામે બે મોટા કસ્બા છે.

મુખ્યનિકાસ — ઘઉં, ચણા, અને રૂ. વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે ૩ લોઢવાનાં કારખાનાંને મદદ કરી છે અને ગૂજરાતમાંથી રેશમ વણનારાઓને તેડાવી રાખ્યા છે.

(૩) મહીકાંઠા એજન્સિ.*

એ એજન્સિ ગૂજરાતની ઈશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે આખ્ર પર્વતને લગતા ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મૂલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો દેહેગામ તાલુકો, અમદાવાદ અને એડાજિલા તથા રેવાકાંઠા, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડના મૂલક તથા પાલણુપુર એજન્સિ છે.

એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૧૬૪૫ ગામ તથા ૪૪૭૦૫૬ માણસની વસ્તી છે; એમાંના ૧૬૭૯૭૨ કોળી છે.

એ ગામોમાં ૪૫ નિશાળ છે, ને તેમાં ૨૧૭૦ નિશાળીઆ બાળે છે.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ સપાટ છે.

* આ એજન્સિનું વિસ્તારેણું વણુન એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણાંનાં ને સંસ્થાનનાં નામ, કસ્બા, નદીઓ, અને થોડી હકીકત શીખવવી.

મુખ્ય નદીઓ—૧ સાબરમતી મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઈ અંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. વાત્રક ડુંગરપુર પાસે ઉત્પન્ન થઈ મેઘજ, માલપુર, ભાંડવા અને ખેડાપાસે થઈ સાબરમતીને મળેછે. ૩. હાથમતી અને ઠ. સ્વારી સાબરમતીને મળેછે, અને ૫. મેશ્વો તથા ૬. માજુમ વાત્રકને મળેછે. એતરોમાં પાણી પૂરું પાડવામાટે અહંમદનગરથી હાથમતીની નહેર ખોદેલી છે તે વાલીરળા પાસે ખારીને મળેછે.

મુખ્ય નિકાસ— ખાજરી, જુવાર, ખીજું ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક અશીણ અને ૩. ફૂવા વગેરેના પાણી વડે એતરમાં ઘઉં, મકાઈ, અને શેરડી પકવેછે.

એ પોલિટિકલ એજન્ટના ઉપરીપણા નીચે છે. તે સાદરામાં રહેછે. કોઈ કોઈ વાર ઇડર અને ખીજ સ્થળે તે જાયછે. એમાં પુસ્તકશાળા, ગૂજરાતી, ઉરદુ અને તાલુકદારી નિશાળો છે.

એ એજન્સિના ૫૯ ભાગ કરેલા છે તેપર ૪૮ ઠાકોરોનો અમલ છે. એ ઠાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ઘણા ખરા ઠાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. કેટલાક ઇડર સંસ્થાનને અથવા ઈંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપેછે. માત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતા નથી. નવેબર માસમાં સામઝાજીનો અને ફેશ્તુઆરિમાં સેઝમ્હોનો એવા બે મોટા મેળા ભરાયછે.

એના ૫૯ ભાગ છ પરગણાંમાં આવેલાછે.

૧. નાનીમારવાડ. એમાં ઇડરના મહારાજના, તેના ભાયાતના, દાંતા, માલપુર અને ખીજ રાજાઓના મૂલક છે.

૨. રેવર. એ રેવર રજપૂતોનું છે. એમાં મોહનપુર, રણાસગ, વગેરે ખીજ તાલુકા છે.

૩. સાબરકાંઠો. એમાં માણુમા, પેથાપુર, વરમોડા, અને ઇલોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. વાત્રક કાંઠો. આમલીઆરા, ઘોડાસર, સાંબા, પુનાદરા, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. બાબીસી. વાસણા, મહીસા, દંભોડા, અને ખીખં મહેવાશી ગામડાં એમાં છે.

૬. કટોસળ. જોટાણા, સાંથલ, કુટોસણ, મયુના વગેરે શહેરો છે.

આ પરંગણાંઓમાં નીચે લખેલાં મુખ્ય સંસ્થાન છે:—

(૧) ઈંડર સંસ્થાન.

મહીકાંઠા એજન્ડિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. તેમાં ૨૧૭૩૮૨ માણસની વસ્તી છે. એને અહમ નગર તાલુકો જોડેલો છે. એ પહેલાં ઇડરના મહારાજને તાબે હતું, પરંતુ કેટલાક કાળસૂધી જોધપુરના મરહૂમ મહારાજ તખ્ત-સિંગના તાબામાં હતું. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં એ સંસ્થાન ઇડરના મહારાજને આપવાની ઇંગ્લેન્ડ સરકારે જોધપુરના મહારાજને જરૂર પાડી.

મુખ્ય શહેર—ઈડર. એ રાજધાની છે, અને ત્યાંના રાજા જોધપુરના મહારાજના કુટુંબી છે. વડાલી, બાયઢ, ચોયલા, અને ગાબટ, એ મોટાં શહેર છે. અહમનગરનો કિલ્લો પડીગયો છે.

મુખ્યનિકાસ.—સર્વ જાતનું ધાન્ય, તલ, શેરડી, અને અશીણ થાયછે. અહમનગરપાસે ખાણોમાંથી પથરા નીકળે છે તે ધર ખાંધવાના કામમાં આવેછે.

(૨) દાંતા અને માલવરસંસ્થાનો પણ રજપૂત ઠાકોરોનાં

છે. દરેક સંસ્થાનમાં ૧૦૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. એમાં બાજરી, ઘઉં, વગેરે ધાન્ય પાકેછે. માલપુરમાં ડાંગેર પાકેછે અને દાંતામાં શેરડી પાકેછે. દાંતામાં ખાલુ-માંથી આરમના પથરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરાસુરનો પહાડ છે તેઉપર અંબાબવાનીની ભત્રા કરવા હિંદુ લોક જાયછે.

(૩) મોહનપુર સંસ્થાન પણ રજપૂત ઠાકોરોનું છે. એમાં ૧૪૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જીવાર, ઘઉં, તલ, અને કોદા પાકેછે. અરપોદ્રામાં અબરખની ખાલુ છે.

(૪) માલુસણા-સતલાસણા સંસ્થાન પરમાર કોળી ઠાકોરનું છે. એમાં ૮૫૦૦ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, જીવાર, ઘઉં અને શેરડી પાકેછે.

(૫) માણસા સંસ્થાન રજપૂત ઠાકોરનું છે તેમાં આશરે ૧૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, તલ, જીવાર, ઘઉં ને કોદા પાકેછે.

(૬) ઘોઢાસર અને આમલીઆરા સંસ્થાનો કોળી ઠાકોરોનાં છે. ઘોડાસરમાં ૮૨૦૦ અને આમલીઆરામાં ૧૬૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ બંને સંસ્થાનોમાં બાજરી, ઘઉં, ડાંગેર અને ખીચું ધાન્ય પાકેછે.

(૭) રેવાકાંઠા એજન્સિ*

આ એજન્સિ ગુજરાતની પૂર્વે છે. એની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન કોણમાં મહીકાંઠા અને રજપૂતાના મહિલાં સંસ્થાનો, પૂર્વે મધ્ય હિંદુસ્તાન મહિલાં સંસ્થાન અને આનંદેશ,

* આ એજન્સિનું ક્ષાંત્રું બ્યાન એમાંની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, કસ્બા તથા થોડી હકીકત કહેવી.

દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક અને સૂરત જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક, ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લા તથા પંચમહાલનો થોડોક ભાગ છે.

એની લંબાઈ આશરે ૧૪૦ મૈલ અને પહોળાઈ ૬૦ મૈલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૮૭૯ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૪૮૭૬૪૭ માણુમની છે. એમાં ૬૩ નિશાળો છે તેમાં ૨૭૩૪ નિશાળીઆ ભણેછે.

આ એજન્ડિસની જમીન ધણેખરે ડોકાણે ટેકરાવાળી, કોઈ ડોકાણે સપાટ અને કોઈ ડોકાણે પહાડી અને જંગલવાળી છે.

મુખ્યપર્વત.—રાજપીપઢા.

મુખ્યનદીઓ— ૧ મહી રજપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને પંચમહાલની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨ નર્મદા સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને રાજપીપળા સંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એ એ નદી સિવાય પુનમ, ગોમા, ઢાઢર, વિશ્વામિત્રી, હેરણ, કરજળ અને ઓર એ નાની નદીઓ છે.

એ એજન્ડિસ પોલિટિકલ એજન્ટના કિર્ચીપણાનીયે છે. તે લડોદરામાં રહેછે. કોરા દિવસમાં તે ફરવા જાયછે.

મહીકાંઠાની પેઠે એમાં પણ કેટલાક તાલુકદારો છે. એમાં છ મોટાં સંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે અને છઠું મુસલમાનનું છે.

બળી એમાં કઢળા, સંજેલી, માદરવા, અને ઝમોટા એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંનાં સંસ્થાનોના એ મુમુલ કર્યા છે. એકનું નામ સંસ્થેરા મેવાસ છે, તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને ખીખનું નામ ષાંઢી મેવાસ છે.

આ એજન્સિ માટેલાં અર્થ સંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપેછે.

છ મોટાં સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) રાજપીપ્પા. રેવાકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧૫૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબું અને ૬૦ મૈલ પહોળું છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહેછે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, બીજા અને કણબી લોક વસેછે.

એનું મુખ્ય શહેર નાંદોદ છે, તેમાં રાજા રહેછે. એ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. ઈમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાયછે, તે તેનો વેપાર હીક ચાલેછે. ૩ તથા જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકેછે. કોઈ કોઈ સ્થળે અકીક જડેછે.

(૨) છોટાઉદેપુર. એમાં ૧૦૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના રજપૂત ઠાકોરને મહારાવળ કહેછે. એમાં ઈમારતી લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય થાયછે.

(૩) વારીઆ. એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૫ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૦૦૦૦ માણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહારાવળ કહેછે. તેમાં દરદીઓને ઝાંર દવાખાનું સ્થાપ્યું છે.

(૪) લુણાવાડા. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૮ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૪૦૦૦૦ માણસની છે. રજપૂત મહારાણા લુણાવાડામાં રહેછે. એ કસબામાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) સુથ. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એના રાજા પણ રજપૂત મહારાણા કહેવાયછે. આ સંસ્થાનમાં, બારીઆ અને લુણાવાડામાં જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય અને ઈમારતી લાકડું થાયછે.

(૬) વાઢાસીનોર. એમાં ૩૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાં ધાન્ય, અને ૩ પાકેછે. એના ઉપર અમલ કરનારને નવાબ કહેછે.

૫ ગાયકવાડ સંસ્થાન.

એના તાબાનાં ગામો ઘણાં વીખરાતાં અને ખીજાં રાજ્યો જોડે સેગમેગ થઈ ગયાંછે. એનો મુખ્ય ભાગ એક બાજુએ ભરૂચ અને ખીજી બાજુએ ખેડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવાકાંઠા એજન્ડિસની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર વઢોદરા છે, ને તેમાં મહારાજ ગાયકવાડ રહેછે.

ખીજો ભાગ સૂરત જિલ્લા જોડે સેગમેગ થઈ ગયોછે તેમાં નવસારી, વઘાવી, વલેચર, ગણદેવી, તેલારી, વગેરે પરગણાં છે.

ત્રીજો ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે તેમાં અમરેલી મહાલ અને ઓચા મંડલ છે.

ચોથો ભાગ પાલણપુર અને મહીકાંઠા એજન્ડિસ તથા અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર પાટણ, સિદ્ધપુર, મૈસાણા, કઢી વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા અને રેવાકાંઠા એજન્ડિસના તાલુકદારો પાસે ગાયકવાડની લહેણી ખંડણી ઇંગ્લેન્ડ વસૂલ કરી ગાયવાડને પહોંચાડેછે. વળી ખાનદેશમાં વજપુરતરાજ ગાયકવાડી છે.

ગાયકવાડના રાજ ઉપર નજર રાખવા માટે વઢોદરા શહેરમાં ઇંગ્લેન્ડની તરફથી રેસિડેન્ટ તથા પ્રોજ રહેછે.

એમાં આશરે ૨૬૦૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વઢોદરામાં ગાયકવાડે એક હાઈસ્કૂલ તથા ગામોમાં થોડી ગૂજરાતી નિશાળો સ્થાપીછે. મુંબઈ ઈલાકાનાં દેશી રાજ્યોમાં સર્વેથી મોટું એ રાજ્ય છે.

૬. સંભાત સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડા જિલ્લો, અગ્નિકોણમાં ગાયક-વાડનો મૂલક, દક્ષિણે મહી નદી અને અંભાતનો અખાત અને પશ્ચિમે સાબરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે.

એની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોસ અને વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૧૨ કોસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૬૮ ગામ તથા ૮૩૪૯૪ માણસની વસ્તી છે. એ તદ્દન અપાટ, અને નદી વિનાનું છે. રાહદારી કુંડમાંથી નવાબશાહેબ ખે નિશાળોનું ખરચ ચલાવે છે.

એ સંસ્થાનનો હકિમ નવાબ કહેવાય છે. તે મુગલ છે, જે ઇંગ્લેન્ડને પોતાની જમાબંદીમાંથી ખંડણી, તથા ખંદે જકાત લેવાય છે તેમાંથી ભાગ આપે છે.

એ સંસ્થાન ખેડાના કલિકટરના ઉપરીપણા નીચે છે, જે એની ખંડણી બોરસદનો મામલતદાર વસૂલ કરે છે.

એની રાજધાની સંભાત, મહીનદીને કાંઠે તેના મુખ આગળ છે. એમાં ૩૩૭૦૯ માણસની વસ્તી છે તેમાંના ૨૦૦૦૦ મુસલમાન છે.

મુખ્યનિકાસ.— બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને પીજું ધાન્ય, મીઠું, રૂ, ગળી, અરીસ, વગેરે પાકે છે. સૂતરાડિ કાપડ અને શેતરંજ અંભાતમાં બને છે. કપડવણજ વગેરે ડોકાણેથી અકીક લાવીને સાફ કરી તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ બનાવે છે. એ પથરા ઘણા વખણાય છે.

વરસો વરસ અંભાતના અખાતમાં મુસાફરી કરવાને વધારે વધારે અડચણ પડતી જાય છે તેથી કરીને દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાય છે.

૭ પંચમહાલ એજન્સિ.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજન્ટ રહેછે તેના તાબામાં ના-
રકોટની નાગી જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન પંચમહાલની
અગ્રિકોણમાં છે અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાના છોટા ઉદે-
પુરની જમીન આવેલી છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૪૩ ચો-
રસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૮૩૭ માણસની છે. એની હવા સારી
નથી. ત્યાં કોળી અને નાયકા લોકો વસેછે. નાયકા લોક જં-
ગલી અને ભીંજને મળતા છે. એના ઉપર એક કોળીનો અ-
મલ છે. એમાં અનાજ પાકેછે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જાણુસ
ઈમારતી લાકડું છે. એ સંસ્થાન ઇંગ્લેન્ડ અને ગાયકવાડને
ખંડણી આપેછે.

૮ સૂરત એજન્સિ.

આ એજન્સિ ને સૂરત જિલ્લો એક નથી. એમાં સચીળ,
શંસદા અને ધરમપુર એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તેઓ સૂરતના
કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે. એ સંસ્થાનોના સંબંધમાં તેને
ગવર્નરનો એજન્ટ કહેછે.

૧. સચીળ.

એમાં ૧૭ ગામ છે તેઓ ધણું કરીને સૂરત જિલ્લાના ચો-
રાશી તાલુકામાં વીખરાયલાછે. એમાં ૧૯૧૫૧ માણસની
વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં જુવાર, બાજરી, ડાંગર, શેરડી ને
રતાળુ પાકેછે, તથા ખાદી વગેરે કાપડ બનેછે.

મુખ્ય ગામ સચીળ છે, પરંતુ નવાખનો મહેલ લાચપુરમાં
છે. નવાખના બાપદાદા જંજિરામાં રહેતા અને મરાઠાના
ઈતિહાસમાં તેમનાં કૃત્યને માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ બાલુ-
મીઆં તે જગ્યા છોડીને ઇંગ્લેન્ડ આપેલા આ પરગણામાં
આવી રહ્યો.

૨. વાંસદા.

એની ઉત્તરે ગાયકવાડી અનાવળ અને અંતાપુર પરગણાં, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે ધરમપુર અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. એની વસ્તી ૩૨૩૨૯ માણસની છે. એ રજપૂત રાજનું છે. એમાં ડુંગરા તથા જંગલ છે.

નદીઓ— કાવેરી અને અંબિકા.

રાજધાની વાંસદામાં ૭૦૦ માણસની વસ્તી છે. ચીનાર અને કાંચલા મોટાં ગામ છે.

વાંસદાના રાજ્યે એક નિશાળ સ્થાપી છે ને તેને કેળવણી ખાતાને સોંપી છે.

મુખ્ય નિકાસ— ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદા, જુવાર, શેરડી, મહૂડાં અને ખજૂર પકિ છે. ઈમારતી લાકડું અને સીસમ થાય છે.

૩. ધરમપુર અથવા રામનગર.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે.

એની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે. એમાં ૬૮૧૩૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ ઘણાં છે.

નદીઓ— સરેરા, ઑરંગા, કોલક, અને દમણગંગા.

મુખ્ય ગામ— ધરમપુર. એમાં રાજ રહે છે. એની વસ્તી ૧૫૦૦ માણસની છે. રોમલુ, આછાવાણી અને ગોડથળ મોટાં ગામ છે.

મુખ્ય નિકાસ—કઠોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી અને ખીન્ડુ ધાન્ય. ઈમારતી લાકડાંનો તથા સીસમનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. લોકો સાદડી, નળીઆં, ઇંટ, માટીનાં વાસણ, ચૂનો અને ખાટલાની પાટી બનાવે છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

દક્ષિણે (દખણ).

દક્ષિણદેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, ને તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે; પરંતુ હવા બિજવગરની અને વરસાદ અનિશ્ચિત છે, તેથી મારાં વરસોમાં પણ ઓમામા સિવાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ ખેતીવગર ઊજડ રહે છે, અને વનસ્પતિ ઊગતી નથી.

૧. સ્થાનદેશ જિલ્લો — આખા ઈલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે, અને ધુલ્હિઆ, માલેગામ અને નન્દુરબાર એ નગરો છે. ધુળિઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એતું ક્ષેત્રફળ ૧૦૧૬૨ ચોરસ મૈલ અને ૧૦૨૮૬૪૨ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદાનદી અને સાતપૂડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાતમાળા અથવા અબ્જુટા પર્વતો નિઝામના મૂલકથી એને જુદો પાડે છે, નૈરત્ય કોણમાં નાશિક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એજન્ટિસનો મૂલકસહિત) સૂરત ઈલાકો, ગાયકવાડનો મૂલક અને રેવાકાંઠા એજન્ટિસ છે.

તાપીનદી પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં થઈ નૈરત્યકોણ તરફ વહે છે. ગિરણાનદી સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકોણમાં વહી તાપીને મળે છે. એ બે નદીના કાંઠાની ભૂમિ ઘણુંકરીને રસાળ અને ખેડાણ છે. કેટલાક નીચા ડુંગરાસિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડીક ભૂમિ રસાળ છે, તોપણ તે ઘણુંકરીને વેરાન અને ઊજડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વે એ મૂલક ઘણો ખડખડો અને વકટ છે, ઝાડો ઘણાં છે, અને તેમાં ભીલ લોકો રહે છે.

મુખ્ય નિકાસ — અનાજ, કઠોળ, અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ પાય છે.

એ જિલ્લાના ૧૬ તાલૂકા કર્યા છે અને ૨૨ કસ્બા છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. મુખર્દની રેલવે એ જિલ્લામાં થઈ અલાહબાદ અને કલકત્તાસુધી જાય છે અને બીજી સડક ભોંસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નામપૂર સુધી જાય છે.

૨. સ્થાનદેશ એજન્ટિસ — આનદેશના કુલેકટરના તાબાહેલ

પશ્ચિમ ભાગમાં એ એજન્સિના સંસ્થાનો છે. ૧. ઢાંગનો મૂલક, ૨. સુલગણાનો મૂલક અને ૩. મહેવાસી પરગણાં.

(૧.) ઢાંગનો મૂલક સત્તાદિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એવું ક્ષેત્રફળ ૧૦૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૮૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાત ભીલ સરદારનો એપર અમલ છે. એમાં પર્વતો અને ખીણો છે તેમાં ઘણું ખરું કાણું ઘાડાં જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં ઈમારતી લાકડું છે તેમાં વિશેષ કરીને સાગ અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી, અને ગુજરાતી, એ ત્રણ ભાષા મિશ્રિત બોલાય છે. બીજા ભાગ કરતાં ગુજરાતજોડે આવજનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી ગુજરાતીનું મબળ વિશેષ છે.

(૨) સુલગણાનો મૂલક ઢાંગના મૂલકની દક્ષિણે, પંઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે અને સત્તાદિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એવું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મૈલ તથા ૮૦૨૩ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઢાંગના મૂલકના જેવા છે; માત્ર ફેર એટલેજ કે જંગલમાંથી ઘણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાં છે. એ મૂલક પર નાના નાના હિંદુ રાજાઓનો અમલ છે.

(૩) મહેવાસીપરગણાં—એપર ૬ નાયકોનો અમલ છે. એમાં ૬૭૮૦ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપીનદી-ઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ મહૂડાં (એનો દારૂ બને છે), મધ, લાખ, અને ઈમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તોપણ ઢાંગના મૂલકમાં ઈમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સારું થાય છે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને ભીલલોક વસે છે.

૩. નાશક જિલ્લો—એમાં મુખ્ય નદી ગોદાવરી અને મુખ્ય શહેર નાશક છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો, પંઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એજન્સિ છે. પંઠ સહિત એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૧૬ ચોરસ મૈલ અને ૭૩૪૩૮૬ માણસની વસ્તી છે.

પશ્ચિમે સત્તાદિ પર્વતની સમીપ એ મૂલક પહાડી છે, અને પૂર્વ તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લો છે. ઘણું કરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણાં થોડાં છે. ઘણું કરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ અંદર પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ થાય છે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી અંખક આગળ ઉત્પન્ન થઈને હિંદુસ્તાનમાં થઈ બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઠાંગર, જુવાર, બાજરી, નાગલી, અળશી, શેરડી, તમાકુ, કે, સાણ, અને જુદી જુદી જાતનું કઠોળ. નાશક અને ઈંબોલા કસબાઓમાં ખેતી

ઊપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે. હર બાર વર્ષે સિંહરાશીમાં બહુસ્પતિ આવેછે ત્યારે ગોદાવરીની માટી બના નાશક ગ્રંથબ-કમાં ભરાયછે. ગ્રંથબકમાં ગોદાવરીનું મૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને બે પેટામહાલ કયાં છે તેમાં ૬ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુખ્યથી કલકત્તાસુધી રેલવે જાયછે તે થાણામાં કસૂર, અને ઈગતપુરી વચ્ચે થળ ઘાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઈને જાયછે.

૪. પેંઠ સંસ્થાન—એ નાશકના કલેક્ટરના તાબાહેઠળ છે. નાશક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૮૫૦ ચોરસ મૈલ અને ૪૬૦૩૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઈમારતી લોકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પાકેછે. એ સુસલમાન બેગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

૫. અહંમદનગર જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર અહંમદનગર છે.

એની ઉત્તરે નાશક જિલ્લો, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અગ્નિકેાણમાં શોલાપુર જિલ્લો અને નૈઋત્ય કેાણમાં ભીમાનદી પુણા જિલ્લાથી એને જુદો પાડેછે; પશ્ચિમે પુણા અને થાણા જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬૪૭ ચોરસ મૈલ અને ૭૭૩૯૩૮ માણસની વસ્તી છે.

એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની ભૂમિનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉતરે ગોદાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમા નદીમાં પડેછે.

કેટલાંક શહેરોમાં ઘણાં લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને તુવરની છે. તે વહેલી પકવેછે, અને પછી ઘઉં, ચણા, જુવાર, અને તમાકુ પકવેછે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ઊગેછે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને જુવાર છે.

એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કયાં છે, તેમાં આઠ શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આગલા સુસલમાની રાજ્યનો કિલ્લો અને રાજધાની અહંમદનગર હતું.

મુખ્યથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદસુધીની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં થઈને જાયછે.

૬. પુણા જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર પુણા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮૩ ચોરસ મૈલ અને ૯૦૭૨૩૫ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહંમદનગર જિલ્લો, પૂર્વે અહંમદનગર અને શોલાપુરજિલ્લા, દક્ષિણે એની અને સતારા જિલ્લા અને ફલટન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરાનદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભોર સંસ્થાન અને સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહેછે, અને જુનનર પાસે ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજુએ ભીમા વહેછે તેને મળેછે. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સુધી રેલવે જાયછે તે ભોરઘાટ ઉપર થઈ એ જિલ્લાની આરપાર જાયછે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા કયાં છે તેમાં ૯ કર્યા છે. દરેક કર્યામાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મોટામાં મોટું શહેર પુણા છે તેમાં પહેલાં પેશવાની રાજ્યઘાટી હતી. ચોમાસાના દિવસમાં મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ પુણામાં રહેછે, કેમકે ત્યાંની હવા એ રૂતુમાં સારી હોયછે. શહેર બહાર થડમાં મોટી લશ્કરી છાવણી છે.

મુખ્ય નિકાસ—ખરીફ પાકમાં જુવાર, બાજરી, ગુવર, તલ, સાણ, મગ, અડદ, કંદમૂળ અને નાચણી કે રાગી; રવીપાકમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, અને જવ.

૭ સતારા જિલ્લો.— એનું મુખ્ય નગર સતારા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૭૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૧૧૬૦૫૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ભોર અને ફલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને ફલટનથી જુદો પાડેછે; પૂર્વે શાલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને બેલગામ એન્જિનિસ અને પશ્ચિમે કોંકણના પ્રાંતો છે.

એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સદ્વાત્રિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કણ્ણા છે તે પોતાની શાખા કોયનાસહિત મહાબળેશ્વરમાં ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લામાં વહેછે. કણ્ણાનદીની બીજી શાખા વારણા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઈશાન કોણમાં નીરાનદી ભીમાને મળેછે.

મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જુવાર, બાજરી, ડાંગર, રૂ, ઘઉં, ગુવર, ચણા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ, અને કંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કયાં છે તેમાં સતારાસહિત નગર સાત છે. પહેલાં સતારામાં શિવાલના વંશજો રાજ કરતા.

૮. સતારા એન્જિનિસ.— સતારા નીમખત બગીરદારો ૫-હેલાં સતારાના રાજાને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજના તાબેદાર છે. ઇંગ્રેજ સરકારનો એજન્ટ સતારાનો કલેક્ટર છે. એમની બગીરો નીચે પ્રમાણે:—

	ક્ષેત્રફળ	વસ્તી
પંત સમીચ, મોરનો જાગીરદાર.	૫૦૦	૧૧૧૬૮૯
નિંબાલકર, કલટમનો જાગીરદાર.	૪૦૦	૫૯૫૩૬
પંત પ્રતિનિધિ, ઓંદનો જાગીરદાર.	૩૫૦	૫૮૯૮૦
ઢકલે, જલનો જાગીરદાર.	૭૦૦	૭૦૬૬૫
કુલ એજન્ટ	૧૯૫૦	૩૦૦૮૭૦

સતારા જિલ્લાના વાયવ્ય કોણમાં ભોરસંસ્થાન છે તેને તાબે કોંકણમધ્યે પશ્ચિમ કાંઠામાં એક અલાયદો મૂલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી વગેરે પાકે છે.

ખીન સંસ્થાનોમાં કલ્હન એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને ચોંદ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં છે. એમની આસપાસના ઇંચેછ મૂલકમાં જેવો પાક નીપજે છે તેવો એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાય છે. જત સંસ્થાનમાં સૂરોખાર અને લોહું જરે છે, અને ગાળવાની કુદી ખનાવવાની માટી છે. મુંબઈ ઈલ્લાકાના ખીન ભાગોમાં, તેમાં વિશેષે કરીને સલાદિ પર્વતમાંથી પણ લોહું જરે છે.

સતારાના ચાર જમીરદારોમાં પંતસચીવ અને પંત પ્રતિનિધિ ગ્રામહણ છે અને ખાકીના બે મરાઠા છે.

૧. સોલાપુર જિલ્લો.— મુખ્ય શહેર સોલાપુર છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૯૯ ચોરસ મૈલ તથા ૬૬૨૮૮૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર, દક્ષિણે ભીમાનદી અને સદરા અંજનિસ એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પુણા જિલ્લા છે.

ખારશી તાલૂકા સિવાય ખીન ભાગમાં વરસાદ થોડો પડે છે અને મૂલક ઊંચડે દેખાય છે.

કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે, પરંતુ એ જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી પણ બોલાય છે.

મુખ્ય નિકાસ—(ખરીફ) ખાજરી, તુવર, ડાંગર અને રૂ; અને (રવી) જુવાર, ધંધે, અને ચણા. મોટાં શહેરોમાં ઘણા લોકો વણવાનો ધંધો કરે છે.

એ જિલ્લાના ૬ તાલૂકા ક્યોં છે તેમાં ૭ કરખા છે. દરેક કરખામાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. ખારશી કરખામાં રૂનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. હુંદરાખાદ જોડે સોલાપુરનો ખહોળો વેપાર છે. ખીજું નગર પંઢરપુર છે. તેમાં હર વર્ષે જત્રા ભરાય છે ત્યારે ઘણા લોકો એકઠા થાય છે.

મુંબઈથી હુંદરાખાદ અને મદ્રાસ સૂધીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલ્લામાં પડેલી જાય છે.

૧૦. અકલકોટ સંસ્થાન.— એ સંસ્થાન સોલાપુર જિલ્લાની અગ્નિકોણમાં વીસ મૈલને છેટે સોલાપુર જિલ્લા સાથે જોડાયેલું છે.

એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય છે. એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે ભીમાનદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૮૧૦૬૮ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઝાઝ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે. ઘણું કરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ઠીક આવે છે.

મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, શેરડી, આખા, વાઉ, અળશી અને કડબ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા બધુંકરો રહેછે.

પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજ હતા, પરંતુ હાલમાં ઈંગ્લેન્ડ છે. ત્યાંનો રાજ ભોંસલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજ હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઈંગ્લેન્ડ અધિકારી ચલાવેછે.

પ્રકરણ ૮ મું.

કોંકણ.

કોંકણ પ્રાંત ધાર (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો સાંકડો કડકો છે. એ ભૂમિમાં ડાંગર ઊગે એવી કુળદ્રુપ જમીન તથા નાગિએરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેઈએ તો ખડખડો અને વિકટ છે. એમાં ખાઈઓ તથા પર્વતોની હાર અને છૂટાં શિખરો ધણાં છે. એ પ્રાંત ખડખડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોવાથી ઝાડ પુષ્કળ ઊગેછે. થોડો સાગ થાયછે તે ધણો કીમતી છે. ગૂજરાતની દક્ષિણે સૂરતથી તે પોર્તુગીઝ તાબાના ગોવા પ્રાંતસુધી કોંકણના વિભાગની હદ ગયેલીછે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

વિભાગ.

મુખ્ય શહેર

(૧) થાણા જિલ્લો.

થાણા.

(૨) જવાર સંસ્થાન.

(૩) કોલાબા જિલ્લો.

અલિબાગ.

(૪) જંજીરા સંસ્થાન.

જંજીરા.

(૫) રત્નાગિરિ જિલ્લો.

રત્નાગિરિ.

(૬) સાયંતવાડી સંસ્થાન.

(૧) થાણા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૫૨ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૮૪૭૪૨૪ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા કર્યાં છે. એની ઉત્તરે પોર્તુગીઝ તાબાનું દમણ તથા સૂરત જિલ્લો, પૂર્વે નાશિક, અહમદનગર, અને પુણા જિલ્લા, દક્ષિણે કોલાબા જિલ્લો અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

પૂર્વે અને ઈશાન કોણમાં એની ભૂમિ ઊંચી છે, તેમાં ઝાડો ધણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાએલી છે. કાંડા સમીપ જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા આસામાં તેમનો વેગ વધારે હોયછે, તથાપિ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોયછે અને ઊનાળામાં ધણું ખરું સુકાઈ જાયછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચાણા અને નાગલી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાકે છે. કાંઠા ઉપર બાગાયત પેદાશ પણ થાય છે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદુ, નાળિયેર, વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણા ગામડાંઓમાં લોકો માછલાં પકડવાનો ધંધો કરે છે. આખા જિલ્લામાં દારૂ ગણવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે.

એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર થાણા સાષ્ટીબેટમાં છે. એ સિવાય આઠ મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. એમાંના કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના બે ફાંટા થાય છે. એક ફાંટો થળધાટે ચડી નારીક, અલાહબાદ અને કલકત્તે જાય છે, અને બીજો ભોર ઘાટે થઈ પુણા, સોલાપુર અને મદ્રાસ જાય છે. બીજું મોટું શહેર વાંદરા છે તેમાં પાળ ઉપર પૂલ બાંધેલો છે તેથી મુંબઈ બેટ અને સાષ્ટી બેટ સંયુક્ત થયેલા છે.

(૨) જવાર સંસ્થાન.—એની આસપાસ થાણા જિલ્લો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૩૭૪૦૬ માણસની છે. એના ત્રણ મહાલ કર્યાં છે. એ મૂલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગલી, વારી, કઠોળ, ચણા, અને તલ પાકે છે. વળી જંગલની પણ પેદાશ છે. ત્યાંનો રાજા કેળી છે. તેની બાહ્યાવસ્થામાં થાણાનો કલેક્ટર એની મિલકતનો વહીવટ કરે છે.

(૩) કોલાવા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૮૨ ચોરસ મૈલ તથા ૩૫૦૪૦૫ માણસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલુકા કર્યાં છે.

એની ઉત્તરે મુંબઈ ખંદર, થાણા જિલ્લો તથા અખાનદી છે; પૂર્વે પંત સચીવ સંસ્થાન તથા પુણા અને સતારા જિલ્લા છે; દક્ષિણે રત્નાગિરિ જિલ્લો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરિયા છે. એમાં ડુંગરો ઘણા છે. કેટલાક ડુંગરો ખડુજ ઊંચા છે. તેઓ ઘાટને કાટખૂણે પશ્ચિમ તરફ પ્રસરેલા છે અને બીજાં એકાંત શિખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમકે ઉત્તરે નાગોટણાખાડી, પશ્ચિમે કોહે અથવા ચૌલ ખાડી અને દક્ષિણે બાંકોટખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મૈલ સૂધી જિલ્લામાં પ્રસરેલી છે, તેથી ડાંગર તથા સૂકાં માછલાંના વેપારનો ધોરી રસ્તો છે.

મુખ્ય ઉદ્યોગ ડાંગર પકવવાનો, તેલ કહાડવાનો, નાળિયેરના રેસાનાં દોરડાં વણવાનો, અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જ્યાં બંધ માછલાં જાલી પરદેશખાતે ચહુકાવે છે. એમાંનો કેટલોક ભાગ મુંબઈ જાય છે, પરંતુ ઘણા ખરો ભાગ જુદા જુદા ડુંગરોને માર્ગ દેશાવર જાય છે. ચૌલમાં લોકો રેશમ વણવાનો ધંધો કરે છે, તે પાતુંગીઝ લોકો દાખલ કરેલાં કહેવાય છે. ચોમાસાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે; વળી ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં નાચણી અને વતી નામે અનાજ ઊગે છે. શિયાળાનો પાક ઓછી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાળિયેરી અને સોપારીનાં ઝાડોની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાકભાજી પણ થાય છે.

જિંધો નાનો છે માટે તીજોરીનો હિસાબ થાણા જિંધાના હિસાબમાં લખાય છે. એમાં ચાર શહેર છે તેમાં દરેકમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

(૪) જંજીરા સંસ્થાન—એ સંસ્થાન મુંબઈ અને રત્નાગિરિની વચ્ચેના વચ્ચે કાંઠા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે કોલાખા જિંધો છે તથા દક્ષિણે ખાંકોટ પર્વત રત્નાગિરિ જિંધાથી એને જુદો પાડે છે. એમાં આશરે ૭૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાખ સાહેબનો અમલ છે તેના તાખામાં કાઠીઆવાડમાં જંજીરાખાદ પણ છે. એ નવાખ હાલસીદેશ કે આબિસિનિઆનો સીધો છે, અને જંજીરાના ડિસ્ટ્રિક્ટમાં રહે છે. વળી કોલાખાના કલેક્ટરના તાખા હેઠળ આસિસ્ટન્ટ પોલીટિકલ એજન્ટ જંજીરામાં રહે છે.

મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, નાગલી, અને મીઠું. એમાં સાડીઆ પણ વણાય છે.

(૫) રત્નાગિરિ જિંધો—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૭૮૯ ચોરસ મૈલ તથા ૧૦૧૪૧૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજીરા અને કોલાખા, પૂર્વે સતારા જિંધો અને કોલાપુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયા છે.

ડાંગર પુષ્કળ પાકે એવી જમીન નીચાણમાં છે, પરંતુ ઘણી ખરી જમીન યેરાન છે. એમાં ડુંગરો, નદીઓ, અને ખારા પાણીના કુંડ પુષ્કળ હોવાથી દેશ વિકટ છે. ખેતી ઊપશાંત મુખ્ય ઉદ્યમ માછલાં પકડવાનો અને છાંત તથા ચૂનો પકડવાનો છે મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચણી, વારી, વહૂ, નાળિયેર અને સોપારી.

એના સાત તાલુકા કયાં છે. વિંગોરલા અને હરણુઈ ખંદર સુધાં એમાં સાત શહેર છે.

(૬) સાવંતવાડી સંસ્થાન—એ કોંકણની છેક દક્ષિણે છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિંધો, પૂર્વે કોલાપુર સંસ્થાન અને બેલગામ જિંધો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન ભોંસલા કુળના મરાઠા સરદારના તાખામાં છે. એને ઈંગ્લેજ તરફથી સાવંતવાડીમાં પોલીટિકલ એજન્ટ રહે છે.

એમાં ડાંગર, નાગલી, વારી, અને નાળિયેર થાય છે. વળી હરડાં થાય છે તે ભૂગડાં તથા આમડાં ઉપર રંગ ચડાવવાના કામમાં આવે છે.

મકરણ ૧ મું.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનઢા.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અસલના મહારાષ્ટ્ર અને કુર્ણાટક દેશના કેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થયો છે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મૂલકને કુર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કુર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જુદી છે.

કુર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નદિ ખેડી શકાય એવી ભૂમિ થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે તેમની ભૂમિ કાળી રૂપે એવી છે ને તેમાં ખેતી બહુ મારી થાય છે.

૧. કલાદગી જિલ્લો.— એનું મુખ્ય શહેર કલાદગી છે.

ભીમા નદીવડે સોલાપુર અને અકલકોટથી એ જિલ્લો જુદો પડેલો છે. ભીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળે છે. એ જિલ્લાની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, મુધોળ, જમખંડી અને જત સંસ્થાનો છે.

ભીમાનદી સિવાય કૃષ્ણા, ઘટપલા અને મલપલા એ ત્રણ નદીઓ એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ કૃષ્ણાજોડે થાય છે. એ જિલ્લો ઊંચા નીચા છે અને ખજૂરી સિવાય બીજાં ઝાડ એમાં નથી.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫૬૯૫ ચોરસ મૈલ અને ૮૧૬૦૩૭ માણસની વસ્તી છે.

લોકનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂ, અને બાજરી મુખ્ય છે. લોકનો મુખ્ય ખેરાક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાય છે, પરંતુ ઉત્તરનો તાલુકો ઈંડી છે ત્યાંના લોક તથા શ્રામહણો મરાઠી ભાષા બોલે છે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા સિંગાયતોની છે.

એ જિલ્લાના આઠ તાલુકા કર્યા છે તેમાં ૧૧ કરેલા છે. આગલા મુસલમાની રાજની રાજધાની વિજયપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ આરમજેએ તોડી નાંખ્યું હતું. એ મોટું શહેર હતું; નવ મૈલ કરતાં એનો ફોટ છે, અને એમાંનાં કેટલાંક ભૂતો મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઈમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુંબઈ ઈલાકાના બીજા ફોર્ટ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સોથી મોટું નગર બાગલકોટ છે.

૨. બેલગામ જિલ્લો.— મુખ્ય શહેર બેલગામ છે.

પશ્ચિમમાં કલાદગી પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનઢા

જિલ્લા છે. બીજી બાજુએ પરરાજ્ય આવેલાં છે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી, અને કોલાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખિંડી, મુઘોળ અને રામકુર્ગ સંસ્થાનો છે.

એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટપ્રભા અને દક્ષિણે મહાપ્રભા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જમીન સુધરેલી છે, પરંતુ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના કૂંગરાચી ઊંચી નીચી ખંડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં ઘાટાં જંગલ છે.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૯૧ ચોરસ મૈલ અને ૯૩૮૬૦ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાય છે. મરાઠી ભાષા મુખ્યત્વે એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાય છે.

લોકોના મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુંભાર અને મોચીનો ધંધો પણ ચાલે છે. વળી એ જિલ્લામાં કાપડ અને રેશમનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, રાગી, ઘઉં, બાજરી, શેરડી, જવ, અને કઠોળ મુખ્ય છે. થોડો તમાકુ પણ થાય છે.

એ જિલ્લાના ૭ તાલુકા કર્યા છે તેઓમાં ૧૬ મોટા કર્યા છે.

૩. કોલાપુર એજન્સિ.— એનું મુખ્ય શહેર કોલાપૂર છે. કોલાપુર મંરથાન ત્યાંના મહારાજાની બાપ્તાવસ્થાને લીધે હાલ પોલિટિકલ એજન્ટના તાબામાં છે. એ મહારાજા દત્તપુત્ર છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુંવરની ગાદી કોલાપુરમાં ચાલે છે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં ખેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત એની અને કોંકણ (સાવંતવાડી અને રત્નાગિરી) ની વચ્ચે છે.

એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવે છે, અને પંચગંગા અને બીજી નદીઓમાં કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાકે છે, તેમાં વિશેષ કરીને જુવાર અને ડાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાય છે. થોડુંક રૂ, મરચાં, અને કસુબો થાય છે. સૂતર અને ઊનનો જાડો વણાટ થાય છે. માટીનાં વાસણ અને લુહારકામ બને છે. થોડુંક લોઢું જડે છે.

મહારાજાના તાબામાં ઘણા સરદારો છે તેમાંના વિશાળગઢ, કાગલ, બાવઢા, અને ઈચળ કરંછના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.— એના જગીરદારો અમલ પે-
શાની આમા માનતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડે ખંડણી આપેછે
અને તેમને આધીન છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારની તરફથી કોલાપુર-
નો પોલિટિકલ એજન્ટ કામ ચલાવેછે. એ જગીરો આઠ છે
તે નીચે પ્રમાણે:—

	વસ્તી	નિકાલ.
સાંગલી.	૨૨૩૬૬૩.	આ સર્વે સંસ્થાનોમાં જુવાર, ધઉં, ચણા અને રૂ પાકેછે. સાંગલી અને કુરંદવાડમાં ડાંગર પાકેછે, અને મિર- જમાં શેરડી થાયછે. સર્વે સંસ્થાનોમાં વાસણ, દેશી જાડાં કાપડ વગેરે બનેછે અને મિરજમાં સારંગી, તંબુરા વગેરે વાજાઓ બનેછે.
જમશિંડી.	૧૦૨૩૪૬.	
મિરજ (વડીશાખા)	૮૨૨૦૧.	
મિરજ (નાનીશાખા)	૩૫૬૦૧.	
કુરંદવાડ (વડીશાખા)	૩૬૪૨૦.	
કુરંદવાડ. (નાનીશાખા)	૩૦૨૫૧.	
મુધોલ.	૫૮૯૨૧.	
રામદુર્ગ.	૩૮૦૩૧.	

કુલ ૬૧૦૪૩૪

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઈર્ગેજ મુલકમાં વીખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪૮૦૦
માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમશિંડી, મિરજ અને કુરંદવાડની જગીરો
પટવર્ધન વંશના પ્રામુખ્યતાની છે; મુધોળની જગીર ભાંસલે ચારપુરવંશની છે; જગીર-
દારને રાજ સાહેબ કહેછે; રામદુર્ગની જગીર ભારવંશના પ્રામુખ્યતાની છે. પટવર્ધન
વંશના સરદારોનાં ગામો ઘણાંજ વીખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ
પંદરપુર પાસે ભીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શિરહતી
ગામ મુંબઈ ઈલાકાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગલદ્રાને કાંઠે છે.

એ સંસ્થાનોમાં વસનારા લોકોમાંના અડધા હાપરાંત કાનડી ભાષા બોલેછે
અને બાકીના મરાઠી બોલે છે.

૫. ધારવાડ જિલ્લો.— મુખ્ય શહેર ધારવાડ છે.

એ જિલ્લો મુંબઈ ઈલાકાની અગ્નિ કોણમાં છે. એની ઉત્તરે બેલગામ,
રામદુર્ગ સંસ્થાન અને કલાદગી જિલ્લો; પૂર્વે રૈચૂર હોઆબ (નિઝામનું) અને
મદાસ ઈલાકાનો બદલારી જિલ્લો; દક્ષિણે મહેસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ
છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૬૪ ચોરસ મેલ અને ૯૯૮૦૩૭ માણસની
વસ્તી છે.

સહ્યાદ્રિપર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડખડો અને પહાડી છે, પરંતુ પૂર્વ તરફની ભૂમિ કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઈ કોઈ સ્થળે છુટો ડુંગર કે ડુંગરોની હાર છે.

એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મલખલા અને દક્ષિણે તુંગભદ્રા છે. તુંગભદ્રા નદી નિઝામના રાજ્ય માંહેલા રૈચૂરની પેલીમર કૃષ્ણા નદીને મળે છે.

એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. લોકોમાં ઘણાં લિંગાયત છે.

લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ખેતીની પેદાશમાં દેરી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જુદી જુદી જાતનું તેલ મુખ્ય છે.

એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કયાં છે તેઓમાં ૧૬ મોટા કરખા છે. સર્વથી ચડીઆતું શહેર હુબલી સૂતરાઉ અને ઊનના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

૬. સાવનૂર જાગીર.— એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬ ચોરસ મૈલ અને ૧૭૧૮૭ માણસોની વસ્તી છે. એ સંસ્થાન પહોણ વંશના મુસલમાન નવાબનું છે, અને પહેલાં પેશવાના હાથ નીચે હતું. હાલના નવાબની બાક્યાવસ્થાને લીધે ઈંગ્લેન્ડ તરફથી ધારવાડનો કલેક્ટર એ સંસ્થાન ઉપર દેખરેખ રાખે છે.

મુખ્ય નિકાસે રૂ, જુવાર, ડાંગર, કુચી, મગ નાળિયેર, દીવેલી, તુવર, પાન અને શેરડી છે.

૭. ઉત્તર કાનડા.— મદ્રાસ સરકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મુંબઈ સરકારને સને ૧૮૬૧ માં સોંપ્યો.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૨૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૩૬૮૪૦૬ માણસોની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે બેલગમ, પૂર્વે ધારવાડ અને મહેસૂરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મહેસૂર અને મદ્રાસ ઇલાકા, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર તથા પાનુંગીઝતાબાતું ગોવા સંસ્થાન છે.

ઘાટની નીચલી ભૂમિ અને ઘાટની ઊપલી ભૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સહ્યાદ્રિપર્વત છેક ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામાં દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે પાંચથી પંદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ઘાટની ઉપર અને હેઠળ જંગલો છે. એમાં સર્વ મળી નવ નદીઓ છે. તેમાંની તુંગભદ્રાને મળનારી વરધા તથા શેરવતી મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ઘાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ધોધ રૂપે પડે છે. એમાંનો સીધો ઊંચામાં ઊંચો ધોધ ૮૯૦ ફૂટ છે.

અહિંના લોકની ભાષા કાનડી છે, પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી મુખ્યત્વે કાંઠા ઉપર વસનારા લોક બોલે છે.

લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખેતરો ચોખા છે. રાગી, અને શેરડી પણ પાકે છે. બાગાયત પેદાશમાં નાળિયેર, સોપારી, એળચી અને મરી છે તે દેશમાં ખપે છે અને પરદેશખાને મોકલવામાં આવે છે.

એ દેશના ૭ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૬ મોટા કરવા છે. એ-
માના કારવાડ, કુંપટા અને હોનાવર મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ
તથા કરાચીની પેઠે ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ થઈ શકે એવું
ત્રીજું બંદર માત્ર કારવાડ છે.

